

ДР БОЈАНА РАДОЈКОВИЋ

СТАРО
СРПСКО
ЗЛАТАРСТВО

САЗНАЊА

БИБЛИОТЕКА ПРИРУЧНЕ ЛИТЕРАТУРЕ
ЗА УЧЕНИКЕ СРЕДЊИХ ШКОЛА

3

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

др Војислав ЂУРИЋ / Даница СТЕВАНОВИЋ / др Дејан
МЕДАКОВИЋ / Елиб ХАСАНАГИЋ / др Ернест СТИПАНИЋ /
др Јадран ФЕРЛУГА / Максим ТОДОРОВИЋ / др Микаило
МАРКОВИЋ / др Павле РАДОМАН / др Реља НОВАКОВИЋ /
инж. Слободан РАДОМАН / Страшимир ПОПОВИЋ и
др Тихомир НОВАКОВ

ГЛАВНИ УРЕДНИК

др ЉУБОМИР КРНЕТА

Београд, 1962.

Др БОЈАНА РАДОЈКОВИЋ

СТАРО СРПСКО ЗЛАТАРСТВО

ЗАВОД ЗА ИЗДАВАЊЕ УЧБЕНИКА
НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

УВОД

Старо српско златарство почело је да се развија тек у XII веку приликом стварања српских и бесанских самосталних држава. Словени су у својој прапостојбини знали за искоришћавање руда и за предмете од метала. Предмете од метала израђивали су домаћи мајстори, али они нису имали неки особити уметнички квалитет. По гробним налазима из ранословенског периода сусрећемо се највећим делом са накитом. Накит је примитивне израде, осим појединачних комада, за које се види да су увезени са стране. По дванаесту Словена на Балкан и додиром са старом римском и византијском цивилизацијом осећа се тежња за подражавањем старих облика у изради накита. Оружје и оруђе је примитивно израђивано. Од IX до XII века подражава се византијски накит, док се у приморским градовима већ стварају прве златарске радионице, у којима се јављају и имена домаћих златара. Тек почетком XII века може се наслутити да су се почели јављати и домаћи златари у српским земљама.

Под термином златарство подразумевају се све гране уметничке обраде метала, јер су предмети од звожђа, бакра и олова у већини случајева позлаћивани, те је тај термин ушао у употребу још код старих писаца.

Значајнији радови српских златара могу се наслутити тек крајем XII и почетком XIII века када се осамостаљују српске земље.

РУДАРСТВО

Развитак срpskog златарства пада у време развитка српских средњовековних рудника, а особито рудника сребра, олова, цинка, бакра и других метала. У средњем веку се у српским земљама могу означити неколико области у којима је рударство било веома развијено. Једна од најзначајнијих области била је област Брсково. Друга област по значају је Копаоник, чије име говори да су још стари Словени, по доласку на Балкан, знали за постојање руда на Копаонику, те му зато и дају име Копаоник (Копалник). Ниже од Копаоника и на његовим огранцима такође се експлоатисала руда, и то у Заплањини, Трепчи, Врању, Новом Брду, Јањеви, а исто тако и према Сувој планини, Кратову, Злетову и Сасима. Руда се експлоатисала и у околини Београда: Авали, Рипњу, Руднику, као и у кучајској области, где је био чувени рудник Железник. У данашњој западној Србији у средњем веку се искоришћавала руда у околини Ваљева, а у Босни су били чувени рудници у Крупњу, Сребрници, Зајачи, Зворнику, Олову, Високом, Крешеву и Фојници. Поред ових великих рудника, који су имали особити значај за целокупни економски живот српског народа у средњем веку, постојали су мањи рудници, на којих се такође експлоатисала руда, чији је значај био у томе што је задовољавала потребе тог дела становништва.

Интензивно коришћење руда почело је од доласка Саса, немачких рудара, у наше крајеве. Угарски краљ Гејза II позвао је у Угарску немачке рударе Сасе да би унапредили рударство. За време татарске најезде, Саси, бежећи, прелазе у Рашку на позив краља Владислава. Њихов долазак значи почетак интензивнијег и систематског рада у рудницима. Они су почели да експлоатишу руду најпре

у Брскову. Године 1280. кнез Брскова био је Сас Фрајбергер.

У Руднику је такође било Саса, јер се 1312. године помиње њихов нотар (*notarius Teuthonicorum*). На Копаонику су постојали велики рудници сребра и гвожђа, а у непосредној близини се налазио чувени средњовековни трг Плана, чувен између 1345—1415. године. Трепча је у овом крају била један од највећих рудника олова и сребра и у њој су такође радили Саси.

Ново Брдо и Јањево били су велики и чувени рудници сребра. Из њих се добијало највише тражено гламско сребро, у коме је био знатан проценат злата. У области Кучева постојали су рудници олова, бакра и гвожђа. У кратовској области експлоатисали су се рудници сребра и бакра, а у околини Врања били су рудници гвожђа. У данашњем Ришњу био је некадашњи град Рудиште, главни трг за оближње руднике злата и сребра. Авала је такође била рудник, а код Паланке су нађени остаци оловне руде у гомилама и запуштене рударске јаме.

Богатство рудника сребра и злата привлачило је пажњу страних путописаца који су пролазили овим крајевима. Француз Guillaume Adam пролазећи кроз српске земље почетком XIV века у своме извештају француском краљу 1332. године каже: „Србија има пет рудника злата, исто толико сребра, у њима рудари непрестано раде. У различитим местима има такође мешовитих рудника, златно-сребрних. Когод придобије ту земљу, стећи ће леп накит, најдрагоценији овога века“. Грк Критовул, писац књиге о Мехмеду II, освајачу Цариграда и Србије, говорећи о Србији из 1454—1455. године између осталог наводи: „Али што је најзнатније и нада све друге земље у Србији, то је што се у њој налази сребра и злата као воде у изворима и што се на све стране копа златан песак, у коме је злата и сребра обилатијег и бољег него што је индијско“.

Квалитет руда из српских рудника био је веома добар, те су нарочито сребрне руде биле веома тражене на страним тржиштима. На дубровачком тржишту разликовале су се три врсте сребра: бело, гламско и меко сребро. Гламско сребро било је највише тражено због процента злата у

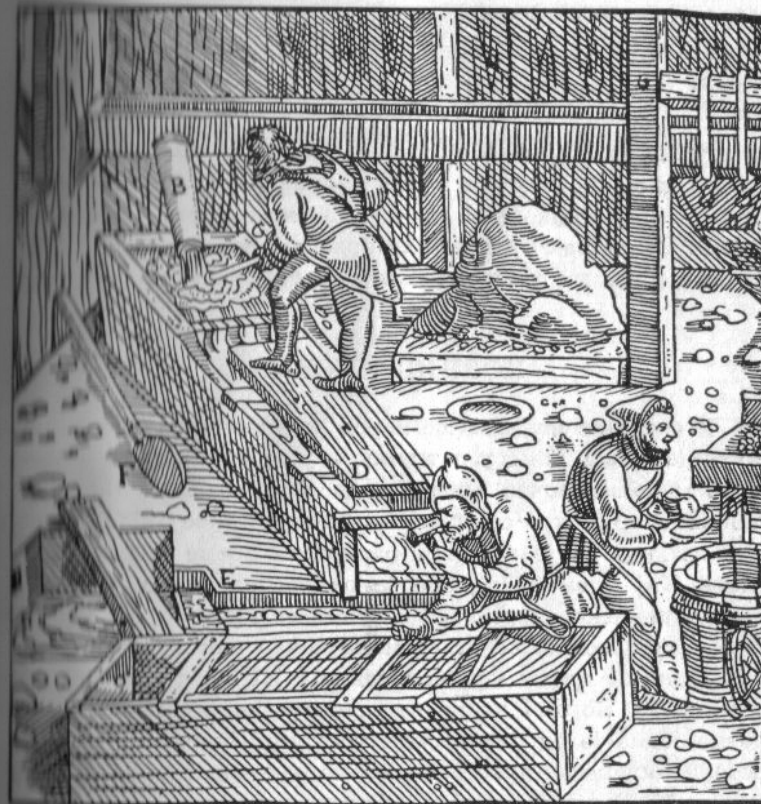
1 — Пресек рудничке јаме

њему. За извоз су постојале и две врсте олова: олово из Сребрнице и меко олово. Олово из Сребрнице имало је и других метала поред олова, док је олово без примеса добијано из места Олова у Босни.

Рудници су били у већини случајева својина краља, поједине властеле или цркве. Сопственици су руднике давали у закуп, најчешће Дубровчанима, који су експлоатисали руде. Краљ и властела имали су веома велике приходе од рудника. За Ново Брдо Дубровчани су плаћали суму од 200 000 дуката, а цена сребру била је утврђена на 28 перпера фунта. Пошто су рудници били веома рентабилни, то се у Законику цара Душана дозвољава Сасима, као рударима и експлоататорима рудника, да несметано могу сећи шуму и тражити руде. Поред Саса, и наши се људи почињу бавити рударством, и у другој половини XIV века већина рудара су домаћи људи. Тако 1397. године, када се траже искусни рудари за краљевство Сицилије, јављају се у уговору српска имена: Никола са сином Петром, Покрајац Воличић, Димитрије Петровић. Саси су се постепено претопили са домаћим живљем, а спомен о њима задржао се у именима појединих река и места. Тако се у Босни налази Сашка рупа код Дусине, Сашка река близу Сребрнице, а у Србији село Саси и Сашки поток на Голији, Сашево у долини Ибра, Шашковце код Јањева, Сашка река у источној Србији, а у Македонији село Сасе и Сашка река на Осогову, и много других. Велики део рударске терминологије остао је кроз цео средњи век на немачком, што говори да су прву рударску терминологију опет донели Саси (на пример: сурфи (Schurf), шлегел (Schlaegel), хутман (Hüteman), траибар (Treiber) и други.

Експлоатисање руда вршено је најпримитивнијим справама. Копала се најпре јама у коју су се спуштали рудари помоћу конопца и чекрка, те су најобичнијим крамповима откидали комаде руде, стављали у корпе, које су опет помоћу чекрка извлачене (сл. I). Руда је пречишћавана поред самог рудника, топљењем на високој температури (сл. II и III).

Богатство рудника, а посебно рудника сребра и злата, било је подлога за економски развитак, а у исто време и за

II — Претапање руде

успон златарства у Србији у току средњег века. Велики број рудника доносио је и велике приходе, те су се поједине властелинске породице које су имале у поседу руднике веома обогатиле и ојачале. Владар је помоћу рудника попињао своје приходе, а тако исто и црква. Бертрандон де ла Брокијер, француски путописац који почетком XV века пролази кроз Србију, пише о Ђурђу Бранковићу и несталним временима пред дефинитивни пад српских земаља под Турке: „У тој вароши (Ново Брдо) постоји рудник злата и сребра заједно и сваке године се ископа више од 200 000 дуката, а да није тога, верујем да би он (Ђурђе Бранковић)

већ био изгнан из своје Рације.“ Пишући ово, Бертрандон мисли на узимање најамне војске, затим на куповину оружја и зидања утврђења; у време турске најезде главни приходи долазили су од рудника.

Развитак рудника од XIII века па надаље условио је развитак и тргова поред самих рудника, одакле је највећим делом продавана руда у пречишћеном и непречишћеном стању. Рудници су допринели бржем и већем развоју трговине, а рудници сребра и злата развоју нашег златарства.

КОВНИЦЕ НОВЦА

У српским земљама се поред рудника стварају и прве ковнице новца. Није у потпуности утврђено када је у српским земљама почео први пут да се кује новац. По документима, први пут се српски новац помиње 1277. године, али изгледа да је кован и раније, за време краља Радослава. Тај први новац био је од сребра и веома сличан новцу никејског царства, због чега се претпоставља да је новац из Радослављевог времена кован ван српских земаља. Једна од првих ковница новца у XIII веку спомиње се у Брскову. Ковачи новца су златари, јер техника ковања новца једна је од златарских техника. Златари су најпре резали калупе од дрвета, одређене величине, са одређеним знацима или натписом. За једну серију новца прављено је више калупа, јер су се калупи врло брзо тупили и ковање новца ишло је веома споро. Имали су велики број калупа, те су се искварени могли одмах замењивати здравим, а и више мајстора могло је истовремено ковати новац. Приликом ковања прво су сами мајстори припремали метал, затим извлачили плоче одређене дебљине, исецали — да би добили комаде сребрног лима одређене тежине, чистили метал — да би имао сјај, а затим преко калупа руком стављали метал и отискивали новац. У једној серији новца разни златари резали су дрвене калупе, тако да су калупи из једног временског периода били различитог изгледа.

III — Чишћење и мерење руде

Средњовековне ковнице новца у српским земљама у прво време биле су везане искључиво за рударске центре, као што је био случај са ковницом у Брскову, где су први ковачи новца били млетачки златари. Касније се отварају ковнице и при већим трговима. Да би се спречило лажно ковање новца и да би се постигла контрола над златарима — ковачима новца, издаване су појединачне наредбе о контроли рада ковача новца. Законик цара Душана прецизира

да се новац мора ковати само у граду, а не изван градских зидина. Ако би се дознало да неки златар кује новац ван градских зидина у неком селу, оно је морало бити расељено, а златар спаљен. Смртна казна је такође стизала златара ако би се дознало да тајно кује новац у граду, а није био пријављен властима. Владар је желео да има потпуну контролу над златарима који су се бавили ковањем новца.

За време Немањића, новац је ковао само владар, те је зато новац обично носио портрет владара. Када је после цара Душана почела да јача моћ властеле, и поједини великаши, па чак и чланови њихове уже породице кују свој новац. Краљ Вукашин, његова жена Јевросима и оба сина — Марко и Андријаш, кују свако свој новац. Душанов севастократор Бранко Младеновић, господар Дренице и једног дела Косова, кује новац у свом граду Плани. Његов син Вук Бранковић, заједно са својим синовима Гргуром, Ђурђем и Лазаром такође имају своје ковнице новца. Сопствене ковнице и свој новац има и кнез Лазар, Стеван Лазаревић, Балшићи, Страцимировићи, деспот Оливер, деспот Драгаш, Никола Алтомановић, севастократор Влатко, Андрија Гропа, Стефан Мусић и многи други. Градови Призрен и Скопље такође имају свој новац и своје ковнице. Крајем XIV или почетком XV века и један патријарх има своју ковницу новца.

Државне ковнице новца за време Немањића биле су под контролом владара и њихов број се повећавао сразмерно са проширивањем границе српских земаља и новчане потребе. Средином XIV века број ковница је највећи, пошто се са развитком трговине тражи већа количина новца. У другој половини XIV века и поред ковница новца појединих властелина, њихов број опада, тако да за време Стевана Лазаревића раде само две ковнице новца. За време Ђурђа Бранковића, када је за одбрану земље било потребно више пара, број ковница се опет повећава. Падом српских земаља под Турке, све ковнице почињу да раде за освајача, а Турци тада отварају код нас своје нове ковнице.

За поједине градове и тргове може се приближно одредити време када су у њима успостављене ковнице. Као што је већ напоменуто, прва ковница новца је била у Брскову и она је радила средином XIII века. Друга значајна ковница била је на Руднику и новац искован у њој сигниран је са „RM“. За време краља Милутина радиле су ковнице новца у Скопљу, Призрену, Ариљу, Сребрници, Новом Брду, Трепци. Новац искован у Новом Брду носио је сигнатуру „NM“ (Nuovo Monte — Ново Брдо). Ковница новца у Плани имала је свој жиг за новац, и то „Пл“ (Плана). Вероватно су и неке ковнице имале своје ознаке, али уколико није новац обележен почетним словима ковнице, не може се идентификовати. Разне тачкице, крстићи, цветови који се налазе на средњовековном новцу, можда су представљали различите ознаке оних ковница које нису биле сигниране почетним словима свога назива.

Квалитет сребра који је употребљаван за израду средњовековног српског новца био је опет условљен економским приликама у самој земљи. Док је у почетку новац био од чистијег сребра, али рђавог кова, касније се побољшава ков, а губи се чистоћа сребра. При крају владе Ђурђа Бранковића проценат сребра је веома мали, али је зато веома велики проценат бакра. Није познато да су наши средњовековни владари и касније властела ковали златан новац.

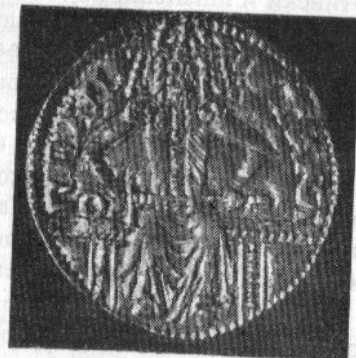
После пада наших земаља под турску власт, поједине ковнице новца не престају са радом, јер их преузимају Турци. Тада повремено раде ковнице новца у Новом Брду, Кракову, Сребрници, Скопљу, где се од старог српског златног посуђа искивају акче. Турци отварају нове ковнице новца у Кучајни, Београду, Сарајеву, Чајничу. Бенедикт Курипешки путујући 1530. године кроз Србију каже: „... и земља даје врло много сребра, тако да турски цар све своје новце кује од сребра које добија од српске земље“. Ковање турског новца по разним ковницама у српским земљама трајаће све до реформе Селима III, 1688. године, када је забрањено ковање новца у другим ковницама осим у цариградској.

ТИПОВИ СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ НОВАЦА

Српски средњовековни новац имао је свој пут типолошког развоја као и остале гране наших занатства. Он је подлегао уметничким и типолошким утицајима, већ према политичким и економским приликама у српским земљама. Уколико је један владар нагињао ка Византији, новац је рађен по угледу на византијски новац, јер је и целокупни привредни живот био оријентисан према Византији. Ако се пак осетио јачи политички утицај Бугарске, новац је био оријентисан према бугарском новцу. Када су владари имали јаче и присније везе са Италијом, новац је аутоматски примао одлике млетачког или јужноиталијанског новца, односно напуљских краљева.

Најстарији српски новац за који се претпоставља да је кован за владе краља Радослава необично је сличан новцу никејског царства. За време краља Уроша, чија је цела трговинска политика била усмерена на Млетке, новац је кован по угледу на млетачке матапане. Краљ Драгутин на почетку своје владавине кује новац у Брскову по угледу на млетачки, затим у рудничкој ковници, и најзад, при крају његове владавине, новац постаје веома сличан новцу краља Карла Роберта Напуљског, тзв. робертинима. Краљ Милутин наставља да кује новац подражавајући млетачки, али исто тако и динаре типа робертина. Велика сличност Милутиновог новца са млетачким доводила је до забуне, тако да су трговци користили српски новац у Италији уместо млетачког. Како је српски новац био рђавог кова, Млетачка република је већ 1282. године издала наредбу против „denarii de Bresco“ и о забрани њиховог растурања по Млецима. Велики италијански песник Данте, на основу овога, приказао је краља Милутина као фалсификатора млетачког новца у својој „Божанственој комедији“ — део из „Пакла“. Краљ Стеван Дечански наставља да кује новац по угледу на свога оца краља Милутина. Цар Душан и пре проглашења за цара кује различите типове српског новца. Новац са латинским натписима, који се кује за владе цара Душана, има својсти са претходним, док новац са српским натписом има своје потпуно нове специфичности и не ослања се на ранији

новац. Душанов новац има неколико варијаната, и то: новац са приказаним владаром и владарком, новац само са натписом, новац издат за време крунисања и најзад новац издат за време крунисања, где је владар приказан на коњу. Линија коња, сигурност мајстора приликом израде фигуре коњаника — све то указује да су у XIV веку поједини ковачи новца, вероватно под утицајем самих владара, израђивали и новац који је имао уметничке квалитете.

IV, V — Босански средњовековни новац

Портрет владара на српском новцу није увек стварни портрет владара јер се најчешће шаблонизује. Само код појединих владара, као на пример лик краља Милутина и краља Вукашина, донекле одговарају портретима на фрескама. С друге стране новца обично се поставља натпис или фигура архиђакона Стефана, као што се на млетачком новцу приказивао свети Марко или на дубровачком свети Влахо. Ако су у питању два владара који владају у исто време, као за време цара Уроша, појављује се слика оба сувладара. Такође није ретко да се на новцу прикаже портрет владара и владарке. Шлем, штит и други хералдички знаци који се јављају на српском и босанском средњовековном новцу дошли су са Запада, јер се ти исти знаци налазе на новцу западних земаља (сл. IV и V). На српском

средњовековном новцу јављају се натписи на српском, грчком, латинском, па чак и на шпанском језику. Натписи на новцу такође су од велике важности за привредни живот једне земље. Уколико је трговина усмерена ка једној од суседних земаља, натпис је стављен на језику земље с којом се тргује. На новцу краља Радослава цео натпис је на грчком. На новцу краља Уроша натписи су на српском и латинском, а на новцу краља Милутина јављају се на оба језика. Српски средњовековни новац са шпанским натписима служио је искључиво за трговину. Страни натписи, односно латински и шпански, који се налазе на српском новцу стављани су на српски новац ради лакше трговине, као што је био обичај и у осталим земљама тога доба.

Економске прилике условљавале су и број ковница у земљи. Уколико је економско стање боље — број ковница се повећава, уколико горе — број се смањује. За време краља Милутина постоје многе ковнице у српским земљама, док за време деспота Стефана Лазаревића раде само три. Ковнице новца зависиле су од политичких прилика и економског просперитета једне земље.

Ковачи новца израђивали су златне и сребрне печате за владарске повеље, јер је техника израде печата била иста као и техника ковања новца (сл. 1 и 2).

СРПСКО ЗЛАТАРСТВО ОД XII—XIV ВЕКА

УВОД

За период од XII—XIII века тешко је одредити где су све биле златарске радионице у српским земљама. Златари који су радили у ковницама новца нису првенствено израђивали остале златарске производе, као посуђе, накит, већ је то био њихов споредан посао. Поједине предмете од скупог метала израђивали су златари појединци, које су позивали владари и властела из суседних земаља или који су сами долазили тражећи посла. Тек од XIV века може се говорити о извесном српском стилу у златарству и тада се тек код нас могу наслутити поједине златарске радионице.

Ипак, средњовековних мајстора да се не потписују на израђеним предметима отежава проналажење и испитивање средњовековних златарских радионица, као и утврђивање порекла израђених предмета. Архиепископ Данило, познати биограф из времена краља Милутина, пише да је на двору краља Драгутина постојала златарска радионица, где су израђивани путири, свећњаци, велике златне чаше, рипиде, златоткане тканине, и да су златарске производе извозили у суседне земље, па чак и у Русију. Поредећи феудалне дворане у западним и источним земљама у средњем веку, може се поверовати овим Даниловим речима. Обичај је био да сваки средњовековни властелин или владар има на свом двору мајсторе који за њега раде. Та феудална навика одражала се и код цркве, која је такође била један од најмоћнијих феудалаца. У већини српских средњовековних повеља њима се дарују цркви нови поседи спомињу се и занатлије, које живе на овим поседима. То су грнчари, дрводељци, ковањари, кројачи, ковачи, па и златари. Црква им плаћа за посебно израђене предмете. Зато је веома вероватно да су на дворovima српских средњовековних владара и властеле радиле поједине занатлије за потребе самог двора, као што су занатлије на црквеним поседима радиле за цркву. Према томе, златарске радионице могу се наћи не само поред ковница новца већ и на дворovima појединих властелина. Извесни већи градови, као Призрен, Скопље, Плана, Ново Брдо, имали су своје занатлије које су радиле за потребе становништва, а међу њима је било и златара. У приморским градовима: Улцињу, Бару, Задру (сл. 3), Котору, (сл. 5), Дубровнику, Сплиту (сл. 4 и 7), постојале су читаве улице и златарска насеља, где се већ почетком XIV века златари удружују у цехове, а градска управа води рачуна о њиховом раду: о цени и чистоћи сребра, а на израђене сребрне предмете посебни чиновници стављају жиг. Да ли је таква контрола била и у унутрашњости земље, не зна се, али се може претпоставити да је постојала по српским градовима, док се код златара на феудалном поседу није могла спровести. Организацијом државне управе постигнута је контрола над ковањима новца — златарима, о чему говори Душанов Законик. Вероватно да није постојала контрола над оним занатлијама који нису обрађивали скупочени метал.

СОЦИЈАЛНИ ПОЛОЖАЈ ЗЛАТАРА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

О животу и раду златара у српским средњовековним земљама нема много података. Душанов Законик говорећи о златарима и забрањујући им да раде ван градских зидина мисли на златаре коваче новца, јер разне хрисовуље и повеље јасно указују да је златара било и на властелинском поседу. Архиви приморских градова сачували су много више спомена о златарима, ковачима, ливцима, те се на основу њих може донекле реконструисати и живот златара у осталим деловима наше земље.

У Котору и Дубровнику спомињу се већ организовани златари првих година XIV века када се јављају и статут златара са одредбама где смеју да раде, какву врсту сребра да употребљавају и како да се проверава чистоћа сребра израђених предмета. Одгајање златарског подмлатка било је различито код златара у градовима и код златара на феудалном поседу. Градски златар примао је шегрта у своју радионицу да научи занат, уз гаранцију дечакових сродника да неће начинити штету мајстору, а уговор је састављан пред властима. Шегрт је учио занат код мајстора 8 до 15 година, а по завршетку шегртовања добијао је од мајстора алат и тиме је био припремљен за самосталан рад. Златар на феудалном поседу морао је једног од синова да оспособи за свој занат. То значи да се златарство на феудалном поседу преносило са колена на колено. На тај начин су се преносили и калупи, и начин рада, и разне технике. Постојали су и златари робови, који су продавани појединим феудалцима или манастирима заједно са целим поседом. Тако се у једној повељи помиње златар Петар Отрок, са својим синовима.

Градски златари били су у много повољнијем положају од сеоских златара, јер су већ у средњем веку сачињавали један сталеж. Златарски занат доносио је добре приходе. Почетком XIV века један сребрни позлаћен појас стајао је 113 перпера. Године 1376. један златан појас процењен је на 425 дуката, што је износило око 1 000 перпера. У то време 1 000 перпера била је огромна сума, јер се један коњ могао купити за 12 до 15 перпера. По томе се види колика је могла бити зарада једног златара. Дубровачки конзул у српским земљама за време краља Милутина добијао је ме-

ђачну плату око 700 перпера. Међутим, да би повећали своју зараду, златари су се удруживали са трговцима и другим занатлијама у разна трговачка друштва, чији је циљ био да тргују сировинама по читавом Балкану. На тај начин златари стицали велики иметак. По имовном стању златари у приморским градовима нису се разликовали од златара у унутрашњости земље. Златари из Скопља, Плана, Новог Брда и Призрена имали су своју сопствену имовину: кућу, винограде, велике радионице, земљу за обрађивање. У повељи манастиру светог Георгија Горга, код Скопља, помињу се златари Михо, Бах и Мужило и мачелар Ногдан из Скопља, од којих владар, краљ Милутин, купује земљу да би је поклонио својој задужбини. Исто тако, у разграничењу појединих манастирских посела помињу се имена златара чији се поседи граниче са манастирским. Све ово говори да је положај златара у градовима у унутрашњости земље у средњем веку био веома добар, да су били имућни људи, да су били бирани у већа грађана и да су остављали цркви знатне прилоге. У другој половини XIV века као јемац у једном спору појављује се име златара Прибила и он гарантује великом феудалцу Ђурђу Вазинићу. То значи да је положај златара крајем XIV века био тако добар да је златар-занатлија могао да буде јемац једном феудалцу.

Златари на феудалном поседу били су у подређеном положају и морали су радити највећим делом за феудалног господара. У повељи манастиру Бањској, коју је издао краљ Милутин, каже се да златари, грнчари, седлари, дрводелци и друге занатлије морају обрађивати земљу као и остали који живе на манастирском поседу. Исто тако, они су приморани да за манастир израђују потребне предмете, ван им се за то посебно плаћа.

РАДИОНИЦЕ

Градских златара било је највише око рудничких центара и великих тргова. Скопље је у средњем веку био важан златарски центар, а тако исто и Призрен, Плана, Ново Брдо, Смедерево и др. У Новом Брду је у XV веку радио чувени златар Јован Прогоновић, који се у неси-

гурним временима надирања Турака преселио у Дубровник и имао једну од најзначајнијих дубровачких златарских радионица. Призрен је био веома чувен златарски центар за време краља Милутина и цара Душана. У њему су златари били концентрисани у једном одређеном кварту, где су живели и имали своје радионице. Још у XVI веку један део Призрена назива се златарска махала. Приштина и Јањево такође су познати златарски центри XIV века. Брсково је један од најважнијих тргова, рударских центара и ковница новца у XIII веку, али постепено опада средином XIV века. Охрид је и пре пада под српску власт био познат златарски центар, и у њему раде златари кроз цео средњи век. Златарски предмети сачувани у Охриду из средњег века спадају у најрепрезентативније златарске објекте по својим уметничким квалитетима.

У Котору, који је припадао српским земљама кроз цео XIII и XIV век, раде многи златари. Године 1352. у Котору се издају прве одредбе о златарима. Међу многим которским мајсторима XIV века истичу се и Мелша и Грубша, који 1367. године раде реликвијар за задарску катедралу (сл. 5). Један од најчувенијих которских златара у другој половини XV века је Трифун Которанин, он борави у Москви и ради за московског великог кнеза Ивана III. Радови Трифуна Которанина прелазе по свом квалитету просечне златарске радове тадашњих мајстора, и њима се диве ондашњи млетачки посланик на московском двору. У Котор, као у богат и чувен град стицали су се путујући златари из западних земаља током XIV и XV века. Један од познатијих страних златара XV века је немачки златар Јован из Базела, који учествује у изради златне пале за которску катедралу светог Трипуна (сл. 6, 8, 9). Поред Јована, на изради пале раде и домаћи которски златари. Многи од которских златара прелазе и у унутрашњост земље, где такође раде. Колики је био значај которских мајстора и какав су глас уживали, може да послужи пример Обрада Десиславина (Гамбе), кога краљ Милутин шаље у Бари (Италија) да контролише рад италијанских златара при изради златног олтара за базилику светог Николе у Барију. Душанов великаш, Которанин Трифун Бућа сигурно је доводио которске златаре у унутрашњост земље,

јер се и његово име често среће у трговачким друштвима заједно са именима которских златара. Радови которских мајстора сачували су се у релативно малом броју. Појединачни њихови радови говоре да је которско златарство било на високом нивоу, да су которски мајстори (према сачуваним подацима у которском архиву) живели веома добро и да су били имућни људи као и дубровачки златари.

Дубровник је био један од значајнијих златарских центара, и имао је јак утицај на формирање златарства у унутрашњости српских земаља. Дубровачко златарство развија се у исто време кад се отварају српски рудници сребра и злата, те је српски економски полет утицао и на полет Дубровника. Дубровчани, добри трговци и веште ванатлије, слали су своје људе у српске земље, отварали своје златарске радионице, извозили златарске производе, а из унутрашњости куповали прерађену и непрерађену руду. Преко Дубровника стижу у српске земље и први млетачки мајстори златари.

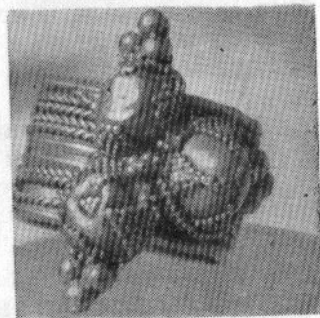
УМЕТНИЧКО ЗЛАТАРСТВО XIII И XIV ВЕКА

Крај XII и почетак XIII века чине прекретницу у животу српске средњовековне државе. Стеван Немања ствара темеље прве српске самосталне државе, његов син Сава удара темеље српској самосталној цркви, а други син Стеван Првовенчани крунише се за краља и подиже српску средњовековну државу на степен краљевине.

До почетка XIII века српско златарство није развијено у оном степену у коме је развијено византијско, италијанско или француско из истог временског периода. Домаћи златари верно подражавају радове византијских мајстора, али нису довољно упућени у веома компликоване технике којима су се служили византијски златари. Крајем XII и почетком XIII века репрезентативни златарски предмети увозе се из Византије или Италије и они постају узор радовима наших златара. Не зна се да ли су наши

владари позивали на свој двор византијске мајсторе да им израђују поједине златарске објекте који су изискивали особиту пажњу при обради. Такође није познато да ли су долазили византијски мајстори да поуче српске мајсторе посебним техникама златарства, као што је на Западу био случај. Византијско златарство, цењено и подражавано, привлачило је пажњу западних мајстора. Зна се да је опат Дезидерије, из манастира Монте Касина у Италији, позвао у Монте Касино византијске мајсторе у XI веку да тамошње калуђере науче како се израђује византијски емајл. Исто тако се зна да су византијски мајстори долазили у Немачку, опет по позиву, да израде поједине предмете и да у исто време подуче тамошње мајсторе. И код нас у приморским градовима био је исти случај. Сплитски надбискуп Ловро не позива византијске мајсторе, али зато шаље свог слугу у Антиохију да изучи златарски занат. Стари српски биографи, који описују живот Стевана Немање, Стевана Првовенчаног и светог Саве, не дају података ко је све израђивао богате и скупocene поклоне које су они давали својим задужбинама. Зна се да су поклањани златни и сребрни путири, скупочени дискови и реликвијари, велике сребрне и златне сасуде, украшене драгим камењем, али се не спомиње да ли су то били радови наших или страних мајстора. За светог Саву се зна да је приликом своје посете Цариграду, Александрији и другим градовима откупљивао разне сребрне и златне предмете и доносио их у земљу. О томе пишу оба Савина биографа, Доментијан и Теодосије. Сава је био у Цариграду баш у време када се тамо продају разне утвари и реликвијари које су крсташи опљачкали из разних цариградских цркава и ризница. Сава купује те реликвије и доноси их у Србију, те и на тај начин доспевају у нашу земљу многи скупочени предмети — радови византијских мајстора. Један такав реликвијар, за који се може претпоставити да га је свети Сава донео из Цариграда, је окована рука Јована Претече, на којој је име светог Саве, а чува се у катедрали у Сијени (Италија). Неколико других сачуваних

предмета из овог временског периода, с краја XII и почетком XIII века, сасвим јасно говоре да су скупочени златни предмети били увежени из Византије. Као типичан пример може да послужи скупочен златан прстен који се данас чува у ризници манастира Студенице, а некада се налазио у ковчегу Стевана Првовенчаног (сл. VI). Широка карика прстена украшена је увијеним нитима злата. На средини прстена биле су постављене четири полулопте у облику прстена, од којих је данас сачувано само три. Оне су оперважене златним зрнима. Цео прстен представља скупочен рад византијских мајстора, те се зато и верује да је припадао краљу Стевану Првовенчаном. Данас се у Народном музеју у Београду чувају златне плочице са византијским емајлом, донесене из Хиландара (сл. 10), које по начину рада такође одају руку византијског мајстора. Танка златна нит којом је исцртана контура фигуре и прозачни емајл разних боја, које се сливају једна у другу, стварају потпуно колористичко решење целе приказане фигуре. Плочице припадају крају XII века и вероватно су се налазиле на окову неког јеванђеља. Ни српски мајстори XIV века, пошто су потпуно свладали скоро све византијске технике, нису успели да даду у емајлу тако успешно решење као што су знали Византинци у XII веку. У Дубровнику се чува неколико радова у византијском емајлу баш из овог времена. То јасно говори да су ти скупочени предмети, које нису били способни да ураде домаћи мајстори, увожени директно из Византије или су их византијски мајстори израђивали код нас. Сачувала се и једна енколпија од слонове кости, на којој је приказан Христ Пантократор. Око ње је, као чипка, постављен златан оков, састављен од танких златних нити које се преплићу и увијају, дајући посебни ефекат целом предмету. Лакоћа

VI — Прстен из Студенице, крај XII века

којом је израђен овај оков подсећа на једну наушницу из XI века, ископану у Скопљу (сл. 13), која је исто тако израђена у најпрецизнијој техници, а рад је византијског мајстора. Скоро сав скупocen накит с краја XII и почетка XIII века може се приписати византијским мајсторима. Раскош која је била одомаћена на византијском двору врло брзо је продирала и код српске властеле. У XIII и XIV веку српска властела ће се надметати ко ће више имати скупocenих предмета, а самим тим допринеће бржем развоју златарског заната.

У српским земљама сачували су се и предмети западног порекла, који су ту доспели путем трговине или су их израдили западни мајстори. Мајстори из далеких земаља: Француске, Немачке, Фландрије, долазе у српске крајеве тражећи посла и ту израђују исте предмете од метала какви су били у употреби у њиховој земљи. Постоје писани подаци да су италијански мајстори долазили у српске земље. У Брскову је радио млетачки златар Блаж 1308. године. Краљ Милутин води преговоре са млетачким златаром Петром ради доласка у Србију. Сачувани су до данас златарски производи из Лиможа, које су сигурно доносили лимоншки мајстори. Поједини златарски предмети из Немачке и Фландрије исто тако потврђују о долажењу мајстора и материјала из ових крајева Европе у наше крајеве. Чији су утицаји на наше златаре били јачи, византијски или западни, тешко је утврдити по сачуваном материјалу. Може се ипак претпоставити да су радови домаћих мајстора имали своје специфичности још почетком XIII века, јер Доментијан, описујући посету светог Саве александријском патријарху и размену дарова, каже: „... и овај од Истока (александријски) источне, а овај од Запада западне (свети Сава) дарове дадоше један другом“. По овим речима рекло би се да су се дарови, вероватно скупocени предмети од средње или каквог другог скупocеног материјала, које је дао свети Сава, разликовали од предмета који су израђивани на Истоку и у Византији. То би значило да је рано српско златарство, с краја XII и почетком XIII века, садржавало у себи више западних елемената, и оно се одвајало од предмета рађених директно под утицајем византијског златарства.

VII — Распеће из Кладова, XII века

тарства. То ипак не доводи у сумњу да је било предмета рађених директно под утицајем Византије, али су ипак радови домаћих мајстора у себи апсорбовали више западних елемената него источних.

Предмети који се у ово време увозе директно са Запада имају обележје западних савремених стилова. Тако се у XII и XIII веку појављују код нас бронзана романска и готска распећа из француских и немачких златарских радионица (сл. VII и 11); затим еухаристичне голубице и окови за јеванђеља, рађени у једној од најчувенијих француских радионица, Лиможу; диптисти и триптисти (сл. 15, 16), рађени у венецијанским радионицама, па чак у XIV веку и један свећњак, рад фландријских мајстора (сл. 17). Ови данас појединачни радови западних мајстора указују да су у XII, XIII и XIV веку доношени предмети златарства са Запада, и то сигурно у великом броју. Високи културни ниво и укус наших средњовековних владара и властеле утицао је да су увожени успели радови појединих мајстора и радови најбољих европских радионица. И сви ови предмети доношени и са Истока и са Запада утицали су на стварања српских златара, који су одабирали најкарактеристичније елементе и примењивали их у својим радовима. Та појава заједничких елемената условила је да се од прве половине XIII века на појединим предметима које су израдили српски мајстори почињу сједињавати источни и западни елементи. Зато се може и тумачити Доментијанова констатација да је свети Сава, који је дошао у Александрију са Запада, донео дарове који су се разликовали од радова тамошњих мајстора.

У XIV веку потпуно се развија један одређени стил, који носи у себи романске и готске елементе, с једне и византијске, с друге стране, и на тај начин се ствара извесна оригиналност у радовима српских мајстора, као што се то одразило и у средњовековном новцу, када се скоро у исто време стварају посебни домаћи типови.

Веома је тешко међу репрезентативним радовима српског златарства XIII века одвојити дела домаћих мајстора.

Тешкоћу чине мајстори — странци, који у ово време често долазе у наше крајеве, нарочито као ковачи новца. Појединачни сачувани радови, који по својим специфичностима идају стране радионице из којих су потекли, не стварају сумњу да су то радови домаћих мајстора. Али постоје предмети за које је тешко рећи да ли су увезени или су рад домаћих мајстора. То су они златарски производи који су у себе апсорбовали разне утицаје и на тај начин створили једну целину која стилски не припада ниједној савременој страниј радионици. За те се предмете може претпоставити да су рад домаћих мајстора.

У XIII веку, због богаћења појединих властелинских породица и самих владара, обраћа се посебна пажња на одело и накит. Поједини делови одеће имали су свој посебан значај. Појас је означавао феудалну власт једног владара или властелина. Обрада појаса изискивала је посебну пажњу и на њему се обично налазила копча — запон, најчешће од злата. Архиепископ Данило, описујући како је Драгутин предао престо Милутину, каже: „... одбаци далеко од себе своју одећу, царске хаљине и златни појас који носаше ...“. Значај појаса такође се види и из Душановог Законика, који каже да се златан појас предаје најстаријем сину, а добар коњ и оружје цару. Појасеви су се приказивали заједно са сликом властелина или владара на ктиторском и владарском портрету, и он је заједно са оружјем представљао симбол феудалне моћи. Једини скуповени појас који се у целости сачувао је појас властелина цара Душана, Бранка Младеновића, господара Дренице и једног дела Косова. Али се делови појаса чешће налазе. Једна од најстаријих уметничких обрађених копчи за појас — запон припадала је хумском кнезу Петру — 1234. година (сл. 12). Запон златан, украшен с једне стране натписом ћирилским и латинским са Петровим именом и декоративним мотивом храстовог лишћа. С друге стране запона преплићу се фантастичне животиње у лозици са лишћем (сл. 14). На први поглед види се на овом комаду накита укрштање два стила: романски (фантастичне животиње) и готски (облик слова и храстов лист). Ако се упореди

први мотив фантастичних животиња са минијатурама Мирослављева јеванђеља, видеће се одмах упадљива сличност, која не произлази из случајности, већ указује на једну радионицу минијатура и златара који су се служили истим узорима донесеним из Апулије. Већ та чињеница указује да се ради о домаћем златару који је израдио овај запон, а не о странцу. Други елеменат који потврђује ово мишљење је ћирилски натпис поред латинског. Сличност са Мирослављевим јеванђељем доприноси мишљењу о једној златарској и преписивачкој радионици, која се налазила на двору хумских кнезова. Прецизност израде овог запона, вештина с којом је мајстор исцртавао поједине фигуре, уметао у њих нијело (скупочена паста која је служила за украшавање предмета), пластичност завијеног храстовог лишћа — доприноси пре свега оцени златара, који не само да је умео да барата разним техникама већ је на малом предмету умео да да уметнички израз свог времена, употребљавајући упоредо два различита стила, али тако да они стварају једну целину.

Карактеристично је за запон хумског кнеза да се на њему појављује храстово лишће, један од елемената ране готике, који је у наше крајеве дошао из Италије, а распрострањен је по целом Медитерану. Овај декоративни мотив, карактеристичан за медитеранску уметност, одомаћује се на нашем тлу, те се среће касније на низу прстења XIV века, затим на многим посудама, као на једној за слаткише нађеној у Кочанима, која се може датирати око 1370. године, на чаши из Стобија (сл. 18), која такође по свом стилу и начину обраде подсећа на златарство Запада. Исто тако, овај мотив се јавља и на црквеним предметима: окову иконе светог Николе из Барија, окову охридских икона, на реликвијару Томе Прељубовића и низу других предмета. Распрострањеност и разнолика примена овог карактеристичног орнамента, од прве половине XIII до краја XIV века, говори да су све ово радови домаћих мајстора који имају већ свој стил, и транспонујући декоративне мотиве Запада заједно са источним, стапају их у једну целину и прилагођавају самом предмету који раде: на окову иконе у заједници са лозицом, на чаши за слаткише у медаљону или само као лист на реликвијару и прстену. Храстов лист се појављује такође заједно са стилизованом палметом,

карактеристичном за византијску уметност XIII и XIV века. Храстов лист неће бити карактеристичан само за златарство већ и за минијатуру, вез, икону. Тај се мотив провлачи кроз читав XV и XVI век, али све мање на металу, већ на предметима рађеним у дрвету.

Поред овог репрезентативног рада наших владара XIII века, као што је запон хумског кнеза Петра, у XIII веку домаћи мајстори златари израђују накит који умногоме подсећа на накит тога периода, рађен у Венецији и Италији. Наушнице са три јагоде распрострањене су по читавом византијском културном подручју, па и код нас, те су их домаћи златари радили од XII века па надаље. У XIII и XIV веку ове наушнице биће све раскошније украшаване филиграном и гранулацијом, те ће се потпуно одвојити од ранијих узора наушница са три јагоде, ливених и без већих украса.

Док је XIII век прелазни период нашег златарства, најблиставије доба српског златарства представља XIV век, у време јачања српске државе, њеног економског и војног процвата. У то време се српске државне границе проширују на југ, рудници се експлоатишу у потпуности, трговина је развијена и са Истоком и са Западом, а властела и црква стичу посебну економску моћ и престиж. У тој развијеној и богатој средини скупљају се и златари из свих крајева Европе, а у исто време оспособљени домаћи златари потпуно преузимају важне и замашне послове. Овај временски период може се, у развоју српског златарства, поделити на две етапе: од прве половине XIV века па до 1370. године, и затим од 1370. године до пада деспотовине под Турке. Први период се одликује преливом византијских елемената, док други осцилира према Западу.

На двор српских владара и властела долазе чувени страни мајстори и златари жељни зараде. Подражавајући византијски начин живота развија се раскош на српском двору, а тако исто и код српске властеле. Израђује се скупочени накит: огрлице, дијадеме, прстење, наруквице, појасеви. Скупочено оружје служи као симбол феудалне власти, а на златном и сребрном посућу износе се јела. Пехари су такође скупочено обрађени: од злата и сребра, у облику купе или плитке чаше украшене плакетама, натписима или

драгим камењем. Византијски посланици који долазе на српски двор за време краља Милутина запањују се раскошима која тамо влада. Краљ је обучен у скупocene хаљине, окићен златом и драгим камењем, те читава одаја заблиста при његовој појави. За време свечаних ручкова дивљач и друга јела износе се на сребрним и златним тањирима и чинијама. Цео двор краља Милутина блешти од раскоши.

Ништа мања раскош није била ни у цркви. По покло-нима које су српски владари чинили појединим манасти-рима и црквама, по пописима црквеног инвентара, види се да је сваки предмет био веома скупocen, иако се не наводе имена њихових мајстора. Поклањани су путири од тешког злата, чиније и мање посуде такође од злата или позла-ћеног сребра, оникса, јасписа или слонове кости, рипиде и реликвијари, скупocene иконе оковане у златне и сребрне рамове, јеванђеља опточена сребром и драгим камењем. Од свих ових предмета сачувао се само мали број, али и они јасно указују колика је пажња посвећена сваком поједи-начном предмету. Ниједан владар или властелин приликом подизања своје задужбине није пропустио прилику да је украси скупocenim даровима, и самим тим они су постав-љали темеље будућим ризницама. Поклони нису давани само црквама које су подизали владари и властела, већ и онима које су сматране за особиту светињу. Стеван Немања и свети Сава поклањају Цркви светог Петра у Риму иконе и кандила, за која се подвлачи да су била скупocена и да су сјала племенитим сјајем. Такође се зна да је свети Сава давао богате поклоне свим оним црквама које је посећивао у Јерусалиму, Цариграду, Светој Гори. Манастиру Фило-калу у Солуну поклонио је две у злато оковане иконе, украшене бисером и драгим камењем. Такође је богато об-дарио Цркву светог Саве Освећеног, по коме је у монаштву и добио име. Стеван Немања даје скупocene поклоне свето-горским манастирима, када се као монах повукао на Атон. Традиција давања поклона код свих Немањића дошла је посебно до изражаја за време краља Милутина. Ктитор многих цркава у земљи и иностранству трудио се да сви поклони које даје буду од особитог уметничког значаја. Краљ Милутин је био чувен по својим поклонима мана-стирима и црквама ван наше земље. Тако се зна да је слао богате поклоне, не само у новцу него и у црквеним

предметима, цариградским, јерусалимским и грчким црк-вама. Једна од цркава у Италији, која је такође примала поклоне и дарове од Немањића, па и од краља Милутина, била је Базилика светог Николе у Барију, за коју је краљ Милутин поручио да се изради златан олтар. За израду олтара у Барију ангажује два италијанска уметника, а ша-ље свог опуномоћеника Обрада Десиславина (Гамбу) да присуствује радовима и вероватно да води рачуна о утро-шку сребра. Какав је овај олтар изгледао, могу да нам при-кажу данас само стари путописци. Олтар је у XVIII веку претопљен и наместо њега је израђен нов.

Базилици светог Николе у Барију поклонио је једну сребром оковану икону и краљ Стефан Дечански и та икона је и данас у Барију. Она је окована позлаћеним сребром, богато украшеним орнаментима и медаљонима. Као под-лога ажурираним деловима окова постављене су позлаћене плочице. Медаљони су испуњени розетама, стилизованим крстовим лишћем, цвећем и рељефним попрсјима анђела и светаца. Пластичност орнамената, лакоћа обраде сваке по-јединачне фигуре, гипкост приказане тканине указују на високи домет уметника који је радио оков иконе. Допо-јасне фигуре анђела, арханђела и светаца подсећају по на-чину рада и стилу на два рељефна попрсја арханђела са ставротеке из XIV века сачуване у Охриду. На охридској ставротеци изгубљен је средњи део, али су сачуване две допојасне фигуре арханђела, изванредно вајаних у рељефу, са извесним античким акцентима у мирноћи и лепоти сваке појединачне фигуре. Та једноставност, а у исто време ла-коћа и пуноћа у изради карактеристична је за наше мај-сторе XIV века. Цео оков прожет је изванредним дахом не чисте византијске уметности, већ уметности која је про-шла кроз равномерни утицај Византије и Запада. Та при-лагођавања наших златара Истоку и Западу истичу се веома јасно у схватању фигуре, гипкости покрета, рафи-нираности с којом је обрађен орнаменат. Иста та рафини-раност у обради декоративног украса појављује се на јед-ном златном прстену из истог времена, за који се претпоставља да је прстен краљице Теодоре, жене краља Стевана Дечанског, а мајке цара Душана (сл.19). Прстен је састављен од масивне златне карице, украшене ромбич-ним медаљонима, у којима су фантастичне животиње (сл.

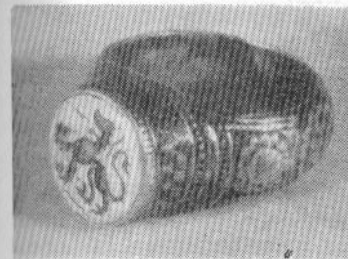
20), сличне онима са запона хумског кнеза Петра. Глава прстена је истакнута и на њој се налази орао са раширеним крилима. Око главе прстена урезане су речи: „Тко га носи помаже му бог“. Сви орнаменти на прстену, натпис и двоглави орао гравирани су, а зарези су испуњени нијелом, веома скупocenом црном стакластом пастом, која се употребљавала само на најскупocenијим предметима. Мотив двоглавог орла који се јавља на овом прстену био је распрострањен као декоративни украс на тканинама, фрескодекорацији, иконама и радовима у металу у XIV веку. Он је био већ донекле шаблонизован у већини случајева, али на прстену краљице Теодоре добија своје посебно обележје, одвајајући се од устаљених узора по својој лакоћи и прецизности израде. Фантастичне животиње на карици прстена указују да је мајстор познавао старе декоративне форме и примењивао их на каснијем накиту. За високу властелу израђивано је скупocenо сребрно прстење са угравираним хералдичким знацима или именом власника. Тако је сачуван један сребрн прстен на коме је угравирана чапља (сл. VIII), затим прстен на коме је приказан лав у покрету (сл. IX), па онда прстење са угравираним орлом (сл. 21) или војником или штитом или царем Константином и царицом Јеленом (сл. 22), и најзад са именом власника и титулом. Штит или лав налазе се на прстењу западних владара и властеле, а имена са титулом појављују се на византијском средњовековном прстењу. По угледу на скупocenо прстење које се израђује за владаре и властелу (сл. 23) сеоски златари израђују просто и једноставно прстење, на коме се такође гравирају цртежи или декоративни мотиви. То прстење, иако нема увек уметнички значај, говори о економским приликама на феудалном поседу, мањим властелинима и кметовима, који су по угледу на високу властелу такође тежили за накитом, па макар био од бронзе или слабијег квалитета сребра. Ти примитивни радови сеоских златара, или масовни производи градских, имају своје посебне дражи у наивности израде, употреби старих, традицијом пренесених мотива, а истовремено приказују степен културе и економске прилике целокупног српског становништва. У XIV веку примитивно израђено прстење, за које

се може претпоставити да су радови златара на феудалном поседу, већином је лошијег квалитета сребра, чак од бронзе или бакра, што опет говори о великој производњи и просперитету рудника у српским земљама и извесном економском процвату у свим слојевима нашега народа. И међу тим прстењем појављују се поједини примерци који показују инвенцију и високи квалитет мајстора па иако нису од скупocenог метала, могу се по својим квалитетима поредити с њим.

VIII — Прстен с чапљом, XIV век

Поред прстења, и научнице показују високи квалитет српских златара XIV века. Једна велика наушница нађена у Чачку из XIV века (сл. 25), богато украшена филиграном и гранулацијом, цветеликим орнаментом и привесцима, води порекло од сличних, знатно мањих наушница рађених у Далмацији у XIII веку. Овај примерак накита говори о могућности преношења узора и калупа

IX — Прстен с лавом, XV век

из Далмације у унутрашњост земље, а исто тако и самих израђених предмета. Разноликост форми наушница XIV века говори пак о разним узорима којима су се служили мајстори. На нашим средњовековним фрескама на портретима владарки и властелинки посебно су назначене наушнице као део накита који је био у сталној употреби. Сличне наушнице налазимо у разним оставама и гробним налазима из XIV века. Једна од најзначајнијих остава XIV века нађена је у Марковој Вароши код Прилепа, и њој припадају неколико примерака најлепше израђеног накита овог временског периода (сл. 24 и 26). Из архивских података сазнајемо да су

наушнице у XIV веку биле веома скупоцене. Тако је Теодора, сестра Вука Бранковића, имала четири пара сребрних наушница. Јелена, жена Сандаља Хранића, носила је златне наушнице са четири велика и два мала црвена камена, украшене са дванаест крупних бисера опточених златом, затим један пар златних наушница са четири плава и четири црвена камена, најзад једне минђуше са бисерима, рубинима и сафирима. Ниједан комад поменутог накита наших властелинки није се сачувао, али се сачувало два пара наушница које су припадале вероватно некој властелинки, од којих су једне полукружног облика а у средини се налази птица раширених крила, израђена од филигранске жице а уместо очију стављени су смарагди. Овај скупоцени примерак накита потпуно потврђује писане податке о скупоценом накиту које су носиле српске властелинке, а које су српски владари и властела у тренутку надирања Турака слали у Дубровник.

Поред прстења и наушница, као украс служиле су и наруквице (сл. 24) израђиване најчешће од сребрних плочица на које су лепљене филигранске жице и гранулација. Такође су се носиле и наруквице од дебеле плетене жице у облику змије.

Као посебан украс за главу служио је венац. Јелена, жена Сандаља Хранића, имала је нарочито скупоцен венац за главу од црвеног брачина (једна врста тканине), на коме је било нанизано десет рубина, шест сафира и две стотине и тридест зрна бисера опточених златом. Сестра Вука Бранковића, Теодора, која је била удата за Ђорђа Топију, господара Драча, носила је у мираз четири пара скупоцених наушница и једну златну круну.

Огрлице су биле такође скупоцене и поред владарки носиле су их и властелинке. Прибислав Вукотић, коморник Стефана Вукчића Косаче, завештао је својој жени Доротеји скупоцену бисерну огрлицу са драгим камењем, која је била поклон кипарског краља. Зна се да су и поједини страни мајстори израђивали скупоцене украсе. Тако је познати златар Рамбот из Брижа израдио скупоцен појас за Сандаља Хранића. Појасеви су, као и остали накит, увожени и са стране; тако се спомињу угарски појаси, увезени из Угарске. Познати су такође појасеви рађени на босански начин, што значи да су у себи садржавали извесне специфичности које су их одвајале од других појасева.

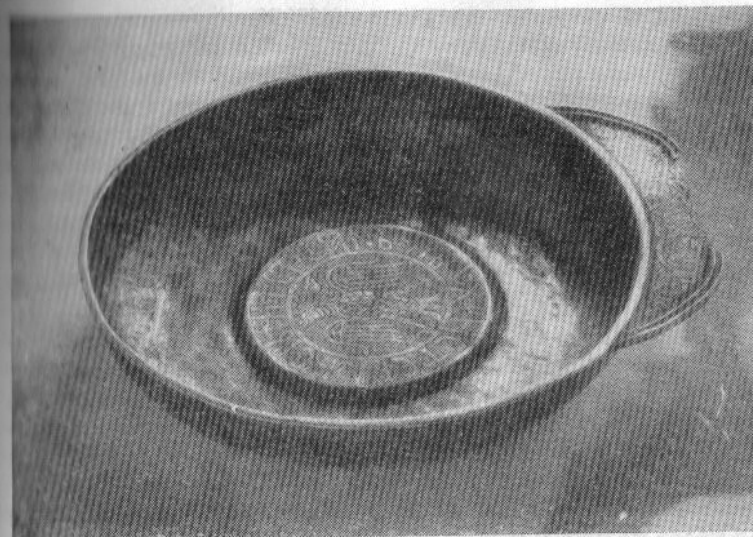
Мајстори златари израђивали су и скупоцено посуђе, које је служило у две сврхе: раскошно посуђе износило се само за време најсвечанијих ручкова и пријема, а обично сребрно и бакарно посуђе служило је за свакодневну употребу. Од посуђа српских средњовековних владара, украшеног скупоценим драгим камењем, сачувао се само понеки комад. Обичније посуђе, које је служило за свакодневну употребу, сачувало се у већој мери. Какво је посуђе било у употреби у току XIV века, могу да реконструишу само спискови депонованих предмета појединих владара и властеле у Дубровнику. У употреби су били пехари: босански, словенски и српски, који су имали сигурно своје специфичности и одвајају се од увезених пехара. Војвода Сандаљ Хранић имао је два пехара: један са ланцима, а други са поклопцем, а оба су била сребрна. Поред пехара, постојале су и чаше за воду, рађене од сребра и злата. Војвода Сандаљ Хранић имао је велику сребрну чашу на којој је био војводски грб, а деспот Ђурђе Бранковић — позлаћене чаше са својим монограмом у филиграну. Бокали су прављени такође од скупоценог метала. Син Вукана Немањића, жупан Дмитар, имао је сребрни позлаћени бокал. Сандаљ Хранић је такође имао позлаћен бокал, а сигурно су бокал употребљавали и остали владари и властела. За пиће је служила и купа, која је најчешће прављена са стопицом у сребру и злату. Било је веома скупоцених купа: од кристала па окованих, затим од сребра са позлаћеним украсима, монограмима, емајлом. Из Угарске су увожене тешке и гломазне купе, те се зато у архивским документима и називају угарским. Ђурђе Бранковић је имао камену купу оковану сребром. Кондири, које тако често спомиње народна песма, били су посебног облика: округли са малим ножицама, са извајаним рукуницама (сл. 27) и носили су их на пут обешене уз седло. Кондир је било од сребра, олова и од скупоценог камена, као нпр. кондир од јасписа, који је израдио златар Рамбот из Брижа. Поред ових типова посуђа за пиће, постојали су још ибрици, стуције, бокати, брокете, све израђено од сребра и злата и украшено драгим камењем, емајлом и пластичним фигурама људи или стилизованих животиња.

Од посуђа у којима се служило јело спомињу се тањери, бљуди (мале округле чинијце), тепсије, а израђи-

вали су их домаћи и страни мајстори. У остави Деспота Ђурђа Бранковића спомиње се једна тепсија латинског облика. Све ове посуде биле су од сребра или злата, украшене емајлом и драгим камењем. У средњем веку били су у употреби и послужавници, од којих су неки равни, а неки на малим ножицама. Поред овог, било је још разних врста специјализованог посуђа, које је такође израђивано од скупотених метала.

Приликом великих гозби употребљавале су се виљушке, ножеви и кашике. Дршке су биле од слонове кости, корала или кристала, док су остали делови нарочито скупотеног прибора били сребрни.

Од целокупног скупотеног посуђа, које су већином израђивали наши златари, сачувао се до данас релативно мали и незнатан део. Споменућемо само неколико. У Народном музеју у Београду чува се сребрни тањир са натписом да је припадао цару Душану (сл. X). Тањир је неукрашен, једноставан, са дршком. На дну је урезан двоглави орао и натпис, а дршка је украшена гравираним палметом. Према натпису на тањиру може се претпоставити да је то рад которских мајстора, јер се Стефан Душан назива Стјепан, назив одомаћен у приморским градовима, нарочито у Котору. Други сребрни сачувани тањир припадао је, по натпису на њему Севасту Чузмену (сл. 28). Овај тањир је такође без украса. Трећа посуда од сребра, рађена нешто касније од прве две, нађена је у Стобима и може се датирати око 1380. године (сл. 18). По свом облику умногоме подсећа на западне посуде за слаткише. Овалног је облика, по рубу је испупчена, а на дну се налази сребрна плакета, на којој је у профилу приказана човечја глава. Плакета је уоквирана гранчицама, из којих се са обе стране развија по један храстов лист. По ободу је равномерно распоређено лишће и стилизовани цветови, док су у медаљонима на бочковима рељефно приказани лавови у покрету. Једна слична посуда нађена је у Румунији, вероватно рад истог мајстора. Трећа посуда, округла по којој се прве две могу приписати српском мајстору, налази се данас у Метрополитен музеју у Њујорку. Веома је слична првим двома, само уместо плакете на дну је пластична фигура лава, испуњена нијелом. На њој је српски натпис да је припадала неком Синку, вероватно војводи Синку Павловићу једном од српских вла-

X — Тањир цара Душана, XIV век

стелина XIV века. По својим уметничким квалитетима све три посуде само донекле указују на раскошне сребрне чаше и тањире, које је употребљавала српска средњовековна властела. По елементима који се налазе на овим трима посудама — храстово лишће, плакете, лавови у покрету — може се претпоставити да је мајстор био под директним утицајем западних мајстора. Елементи Запада особито се виде у декоративном мотиву храстовог лишћа, а лав са узвијореним репом налази се на низу прстења и посуђа који су радови италијанских мајстора. Плакета са профилем непознатог витеза распрострањена је као украсни мотив на читавом подручју западне Европе, почев од Скандинавских земаља, па до Француске и Немачке. Треба подвући да је оригиналних радова скандинавских мајстора било и код нас и да се и данас у Сплитској станој цркви чува једна копча-аграф са плакетама на којима су приказане људске фигуре и љубавне сцене. Може се претпоставити да су мајстори из Скандинавије или долазили у наше земље или су њихови радови увожени, те је једна таква посуда послужила као узор српском мајстору за гравирање плакете.

Још једна сачувана посуда за слаткише — на округлој стопи са испупчењима листоликог облика, с дршком на којој су остаци графито-урезаних ћирилских слова, са зарубљеним чвором са стилизованим храстовим лишћем и са плитком чашом с ребрима, на чијем је дну медаљон са лавом у покрету — показује разне облике средњовековног посуђа. Ових неколико примера најрепрезентативнијег средњовековног посуђа које се сачувало до данас потврђује вести Византинаца о раскоши на српском двору, али то је само бледа слика разноликости посуђа које је у средњем веку било у употреби.

Што се тиче самог уметничког израза тога посуђа, види се да је поред једноставних облика било тањира и сребрних чаша компликованије израђених и украшених. Плакете са човечјим попрсјем или лавом у покрету по лакоћи израде одају руку вештог мајстора. Прецизност с којом је израђена плакета са човечјим профилем подсећа на слично резане ликове на новцу. Ако су српски мајстори знали и умели да праве калупе и искивају новац, исто тако су могли израђивати и овакве плакете са човечјим ликом или хералдичким знаком и стављати их као украс на већ завршен предмет. Српска слова која се наслућују на овим чашама јасно говоре да је у питању рад српских мајстора. Богато позлаћене чаше сребрне, са емајлом и плакетама из XV и XVI века, веома распрострањене на читавом Балкану, а по неке сигниране као радови српских мајстора, потврђују преношење традиција израде оваквих посуда. На једној дубровачкој сребрној чаши појављују се изванредно приказане сцене лова (сл. 29), док ће се слична сцена појавити на једној српској чаши са ћирилским натписом с краја XVI века. Ту чашу је 1593. године поклатио Дечанима митрополит Виктор (сл. 30).

Поред предмета за свакодневну употребу, скоро у свим средњовековним оставама спомињу се иконе, јеванђеља, крстови, реликвијари. За Стевана Немању се зна да је у сваки бој полазио са крстом око врата и да га је предао свом сину Стевану Првовенчаном заједно са престолом. Стеван Првовенчани добио је на поклон од угарског краља Андрије иконе украшене златом. Син краља Владислава, жупан Деса, имао је неколико икона украшених драгим камењем и бисером. Краљица Јелена, жена краља Уроша I,

наклонила је својој задужбини, манастиру Градцу на Ибру, иконе оковане златом и украшене драгим камењем. Војвода Сандаљ Хранић имао је веома скупоцену икону од злата која је приказивала Богородицу. На окову иконе било је 7 великих и 6 малих рубина, 9 смарагда и 26 зрна бисера. Његова жена Јелена имала је такође златну икону са бисером и драгим камењем, херцег Стеван Вукчић Косача имао је у кући читаву збирку икона окованих у сребро и злато, са драгим камењем и бисером. За све иконе, које су се држале и чувале као светиње, прављене су посебне кутије — ладице — од кованог сребра, и ту су се чувале. Мајстори су и овим кутијама морали да посвећују исто тако велику пажњу као и приликом израде икона. Те скупоцене златне иконе, са смарагдима, рубинима, бисерима, нису се до данас сачувале, али су се сачувале оковане иконе из Охрида (сл. 32), као и икона Стевана Дечанског у Барију, и оне указују колико је пажње и труда улагао сваки златар приликом окивања ма и најмање иконе.

Окови охридских икона представљају посебно поглавље у нашем златарству. По квалитету израде и компоновању орнамената и фигура, спадају у најрепрезентативније радове балканског златарства, које се угледало на Византију или чак можда рад грчких мајстора. Окови охридских икона постали су у исто време када и саме иконе, тј. од друге половине XII до друге половине XIV века. Окови охридских икона могу се поделити на две групе: у првој су окови који се потпуно ослањају на византијске узоре XII века, па се чак на њима подражава мозаик. Другој групи послужили су као узор опет византијски окови, само што су овде златари за орнаменталну основу узимали декоративне мотиве са тканина израђених у цариградским дворским радионицама из средине XIV века, што говори о вези ткача и златара у XIV веку и једној заједничкој нити која се провлачи кроз ове две гране уметничког заната.

На великој икони Христа Пантократора налази се сребрн оков који покрива целу површину, истичући допјасну фигуру Христа са књигом у руци. Подлога је испуњена срцастим орнаментом, у коме се налази по један трolist, веома стилизован. У Христовом нимбу искупан је монограм. Ободом окова смењују се квадратне плочице са допјасним фигурама светаца и кругови са преплетом. До-

појасне фигуре светаца веома су вешто израђене. Главе су дате у полупрофилу, нешто спуштене, са извајаном косом која таласасто пада. Меки пад тканине, заобљеност и углађеност линија, индивидуалност сваке појединачне фигуре подсећа на најлепше византијске радове у слоновој кости од VIII до XII века, а има сличности са нашим зидним сликарством XIII века.

Од особитог значаја и најстарији су окови на двема охридским иконама које приказују Благовести. Основа окова на којој је приказан арханђео покривена је вијугавом лозицом у коју су постављени цветићи — далеки одјеци сиријске декорације. По ободу су постављене плочице са целим фигурама арханђела. Фигуре које су фронтално постављене, раширена крила, одело које се лако припија, извесна индивидуалност — све то указује на високи домет уметника који је радио овај оков, на рани узор, и он се по стилу одваја од окова Христа Пантократора, па се одмах види да је у питању много старији оков. Посебну драж представљају уметнуте плочице са натписима рађеним у византијском емајлу. На икони која приказује Богородицу на престолу оков је нешто друкчије обрађен него на икони арханђела. Уместо рељефа арханђела овде су приказани пророци. Ова два охридска окова имају сличност са двема атонским мозаичким иконама из XII века. Окови на мозаичким иконама и ова два окова из Охрида чине једну стилску целину.

Правећи паралеле свих десет окова са охридских икона, види се да је на овом послу радило више мајстора; чак се на појединим оковима виде руке двојице мајстора. Неки од њих обраћају пажњу на орнаменат, његову пуноћу, стилизацију, примену, а запостављају рељефе са фигурама, док други сву пажњу посвећују фигури, а орнаменат шаблонски понављају. Икона Богородице са дететом, за коју се сматра да је поклон цара Душана, има на рубу портрете историјских личности, а између њих и охридског епископа Николу. Овај оков је највише оштећен за време првог светског рата када су скинути портрети за које се претпоставља да су приказивали цара Душана и његову породицу. Орнаменат на подлози овог окова одговара компоновању орнамената и орнаментици уопште на тканинама које се израђују средином XIV века на двору Палеолога. Израда тка-

нина у дворским радионицама није била само посао ткача већ и златара, зато многе тканине баш из овог периода садрже и мотиве узете са златарских радова истог периода, а златарски радови опет декоративне мотиве типичне за тканину. Зна се да се у дворској ткачкој радионици у Цариграду, поред професионалних ткача, у XIV веку налазе и златари који се баве упредањем златне жице и, вероватно, њеним постављањем приликом ткања на тканину. Зато вијугава гранчица са палметом у средини, округли медаљони са симболима јеванђелиста, па чак и целе фигуре у слабом рељефу, које су скоро саставни део орнамената, подсећају на третирање декоративних мотива са тканина из тог времена. Најсличнија сачувана тканина са Душановим оковом је огртач Бонифација VIII (крај XIII века). На њему су медаљони са конфронтираним и адосираним животињама, а у средини гранчица са стилизованом палметом и допојасним фигурама светаца и медаљонима. Овај пример потврђује везу златара и ткача средином XIV века. И на другим оковима охридских икона могу се запазити поједини орнаменти узети директно са тканина из истог времена.

Црквене књиге су такође биле оковане у племенит метал. По изворима се зна да је жупан Деса, син краља Владислава, имао неколико богато украшених јеванђеља. На једном од њих било је причвршћено златно распеће, а на његовој другој страни сребрни крст. Друго јеванђеље било је опет украшено смарагдима. Окове књига најчешће су радили домаћи мајстори златари, али је поручилац указивао мајстору какав оков треба да изгледа. Тако је Јелена, жена Сандаља Хранића, послала свога канцелара Доберка 1441. године у Котор, златару Андрији Изату да овај изради сребрне корице са сликом Спаситеља. Доберко је са собом донео и узор корица. Од средњевековних окова јеванђеља сачувао се само један и он се до првог светског рата чувао у ризници светог Климента у Охриду (сл. XI), а затим му се губи траг. Оков јеванђеља је сребрн, на средини је приказано распеће, а по рубу у квадратним плочицама Христови празници, а при врху је портрет светог Климента. Рађен је веома меко, фигуре су елегантних линија, и цео оков представља изврстан рад XIV века.

Обичај средњевековних људи био је да увек са собом носе неку амајлију која би их штитила од болести, а у рату

од погибије и рана. Најчешћа реликвија био је део часног крста, који се продавао у великим количинама, или честице моштију светаца. Због тога се током средњег века развила читава трговина моштима светаца, деловима дрвета са крста на коме је Христ разапет, сунђера или пелене. Свети Сава је донео из Цариграда и из светих земаља низ реликвија, између којих и руку Јована Претече, коју је касније оковао неко од наших мајстора. Немања је носио крст у коме је била честица са дрвета на коме је Христ разапет, а жупан Деса је имао оковану главу светог Гргура и две кесе са моштима светаца. Пошто су крстаци заузели Цариград трговина моштима светаца била је нарочито разграната, те су мошти појединих светаца продаване по целом свету, па и код нас, а наши мајстори су их окивали у скупоцене окове, или стављали у специјалне кутије-реликвијаре. Од низа таквих реликвија сачувала се до данас у катедрали у Сијени (Италија) окована рука Јована Претече, на којој је натпис „Сава I архиепископ“. У мутним временима надирања Турака ова окована рука доспела је у катедралу у Сијени, где се и данас чува. До данас су се сачували и мали реликвијари од сребра, на којима су најчешће приказивани свети ратници (сл. 31). Ови реликвијари увожени су из Византије не само код нас него и у Русију, Бугарску, Румунију, а приказују једног, два или три света ратника, са грчким сигнатурама. Фигуре на окову обично су у плитком рељефу, издужене, суве, оштрих црта. Веће стојеће ставротеке за чување часног крста рађене су са много више пажње. Једна таква ставротека сачувала се у Охриду.

Већина реликвијара из XIII и XIV века је током времена пропало, или су на реликвије стављени нови окови, те су изгубили свој првобитни изглед. Неки од реликвијара које су окивали наши мајстори чувају се данас по разним иностраним ризницама, као рука Јована Претече у Сијени, реликвијар Томе Прељубовића у Куенки у Шпанији, једна ставротека у Донауворту у Немачкој. Мноштво предмета је за време турске најезде уништено. Драгоцености српских владара и властеле склоњене су пред турском најездом у Дубровник и многима се загубио траг. За појединачне предмете се ипак зна да постоје и данас. Тако се у манастиру Ватопеду у Светој Гори чува крст-реликвијар браће Му-

XI — Оков јеванђеља из Охрида, XIV век

сића, Стевана и Лазара (сл. 33), који су изгинули на Косову, а спомиње их и народна песма. Реликвијар је украшен драгим камењем и бисером, а велики натпис на српском језику и српске сигнатуре говоре да је рад српског мајстора.

У манастиру светог Дионисија у Светој Гори чува се један скупocen златан крст, дар царице Јелене, жене Мануила Палеолога, а кћери деспота Драгаша Дејановића (сл. 34 и 35). Крст је изванредно израђен и може да покаже какви су, вероватно, изгледали и српски крстови из Дечана, Пећи, Жиче, Студенице и других краљевских задужбина.

У многим манастирским ризницама и музејима у иностранству чувају се златарски предмети за које се може претпоставити да су рад српских мајстора. Многи од ових предмета доспели су у западне ризнице и музеје после турске најезде и расула које је тада наступило. На њима нема имена мајстора, јер је такав био обичај, али и поред тога ови радови указују на високи културни ниво српског народа у средњем веку, на укус и уметничке склоности наручилаца, на способност златара да у своје радове унесу један делић своје личности и да кроз своја уметничка стварања даду специфичност и обележје једној епоси.

КОВАЧИ И ЛИВЦИ

О ковачима и ливцима из наших крајева који су живели у XII, XIII, XIV и XV веку сачували су се исто тако оскудни подаци као и о златарима. Највећи део радова ковача и ливаца пропао је приликом турске најезде. Звона, свећњаци, сабље и мачеви претани су и од њих су Турци правили топове, сабље и мачеве. Један западни путописац, пролазећи кроз наше крајеве у XVII веку, напомиње да Турци лију топове од звона скинутих са српских цркава.

У народним песмама спомиње се чувени которски ковач мачева Новак, код кога су поручивали сабље и мачеве српски средњовековни јунаци. Новак ковач није легендарна личност јер је он стварно живео у Котору у XV веку и имао своју ковачку радионицу. Сећање на њега остало је дуго у народу. Али поред Новака постојали су и други ковачи оружја, на пример мачелар Богдан, који је живео око 1330. године у Скопљу, био имућан и имао је своју радионицу. Поред ове двојице чувених ковача мачева, било их је ве-

роватно још много више и мање познатих, који су радили за српске владаре и властелу. Оружје, а нарочито скупocenо, било је симбол феудалне власти сваког појединог владара и властелина. Архиепископ Данило, описујући како је краљ Драгутин предао престо свом брату краљу Милутину, каже да је најпре Драгутин предао Милутину скупocene дарове, а затим му је дао свог коња и оружје. Народна песма такође спомиње оружје као знак витештва, те зато и каже: „Кад ја пођем међу дружиницом, заклињем се коњем и оружјем“. Може се претпоставити да је сваки владар или властелин имао по неколико врсти оружја: скупocenо, украшено бисерима и драгим камењем, које је служило као украс у свечаним приликама, и обично — које је ношено у ратовима. Обични мачеви сачували су се у приличном броју, али скупocenо оружје није. Две византијске сабље из XIII века, нађене случајно на дунавској падини у Београду, донекле могу да покажу какво је изгледало византијско скупocenије оружје. Оба мача су дуга, један нешто крив, са грчким натписом интарзираним златним рељефима и орнаментом. Нису сачуване дршке — балчак мача, нити канија. Балчаци су сигурно били скупocenо обрађени, као и канија. Мада нису потпуно сачувани, ипак указују како је средњовековно оружје било украшено. Без сваке сумње је да су средњовековни владари и богата властела имали веома скупocenо оружје, јер је оно у средњем веку било ознака феудалног господара и витеза. На средњовековним фрескама свети ратници и арханђели најчешће имају савремена одела тадашњих витезова, са потпуном ратном спремом. Сваки свети ратник на средњовековној фресци носи у руци мач, чији је балчак изгледа израђен од слонове кости, а канија украшена крупним драгоценим камењем. Преко рамена му је пребачен тоболак за стреле, а на грудима носи панцир или панцирну кошуљу. Тоболак за стреле био је најчешће извезен бисером. Панцирне кошуље су израђиване од металних плочица, од којих је свака била гравирана разним орнаментима. Постојало је и нарочито прстење којима се одапињала стрела. Оно је било ливено од бронзе, а предњи, дужи део прстена украшаван је резезима, цветовима и другим орнаментима. На главама су средњовековни ратници носили шлемове са челенкама. Народна песма такође често спомиње челенку,

која се састојала од три сребрна пера. Шлемови наших средњовековних владара били су најчешће увожени из Италије, где су постојале читаве радионице које су се бавиле израђивањем ових предмета. Народна песма опева и перне буздоване, опет једну врсту оружја. Како су буздовани били ливени од бронзе и туча, многи су се од њих и сачували. Они су лоптастог облика, са ребрастом површином која подсећа на перје, по чему их је народ и назвао перним. Напаци су такође спадали у хладно оружје и подсећали су на секиру. Горњи део и оштрица били су украшени интарзираним златом. Коњ је такође био заштићен тешким оклопима, који су га спутавали у брзом ходу. Масовно оружје није само израђивано код нас већ је довожено и из Котора и Дубровника, где су биле чувене радионице оружја. Најамни ратници, које су узимали повремено српски владари и властела, носили су најчешће оружје које је у њиховој земљи било у употреби. Зна се да је Стеван Дечански узимао Шпанце као плаћене ратнике, а цар Душан Немце. Они су са собом доносили своје оружје и њим ратовали. Пошто је сваки властелин имао своју војску, ради њене опреме радили су занатлије на феудалном поседу. И данас се читава села зову Штитари, Стрелари и њихова имена подсећају на средњовековне занатлије који су израђивали ову врсту оружја.

Посебни мајстори звоноливци бавили су се израдом и ливењем звона за цркве. Ливци звона већином су били путујући мајстори који су долазили из других крајева, изливали звона и настављали пут даље за зарадом. По облику сачуваних звона рекло би се да су ливци српских звона били они исти мајстори који су радили у Хрватској и Славонији, али су на звона рађена за српске цркве стављали ћирилске натписе, док су звона рађена за католичке имала латинске. И на звонима рађеним за хрватске и славонске цркве, као и на звонима рађеним за српске приказана је обично фигура светитеља коме је црква посвећена. Такође су стављани и натписи са именима дародавца. Тако се на звону из пеће патријаршије спомиње „многогрешни Родоп“, вероватно поручилац звона (сл. XII). Звono из Чачка, познато као градачко, рађено је за време деспота Ђурђа Бранковића, јер је на њему натпис „Деспот Ђурђе“. Оба звона из Пећи, заједно са градачким, припадају једном

XII — Звono из Пећи, XV век

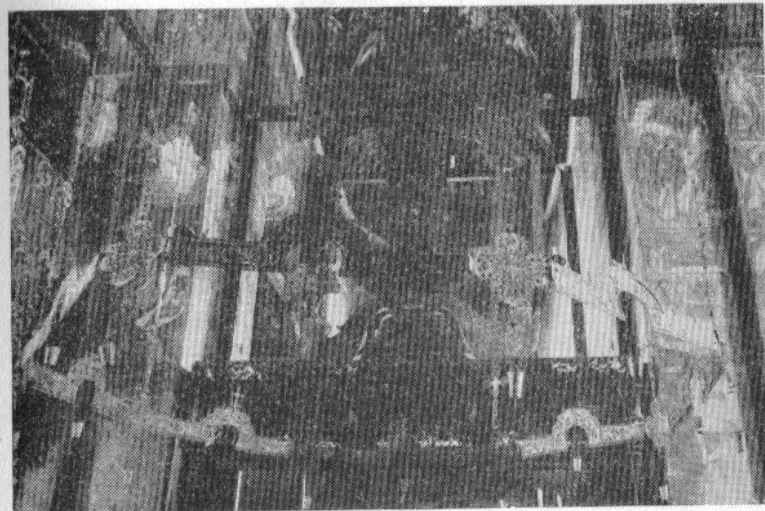
стилу, тј. рађена су по сличним калупима. Ако се звона из Србије упореде са онима из Хрватске и Словеније, видеће се неоспорна сличност, што још више потврђује да су исти мајстори лили звона на читавој нашој територији.

Посебну пажњу привлаче радионице које су производиле разне врсте свећњака за цркве. Најчешћи украс српских средњовековних цркава био је велики, округао свећњак — хорос. Хороси су потекли из Византије, али се у IX и X веку срећу и на Западу, где их израђују по византијским узорима. Хорос је округао, са шест, осам, десет или дванаест пречага, најчешће ливених од бронзе, спојених у круг. На пречагама су приказане фантастичне животиње или литургијске сцене. На спојницама пречага уздизале су се стилизоване куле, јер је цео хорос приказивао небески Јерусалим. Колико се ишло у идентичност кула при приказивању Јерусалима, тешко је рећи. На хорос су стављане свеће на нарочита копља, а околу су вешане иконе и кандила. Производили су се у великом броју, али се не зна где су им све биле радионице. Хорос је висио на средини цркве, на кукама постављеним испод куполе (сл. XIII). По сачуваним кукама види се да је скоро свака наша средњовековна црква имала хорос. Али до данас се сачувао само један, комплетан хорос, и то у манастиру Дечанима (сл. 36). Постављен је у исто време кад је подигнута и дечанска црква, али је после косовске битке вероватно много страдао, те су га обновили деспот Стеван Лазаревић и кнегиња Милица. Хорос из Дечана много је упрошћенији од хороса из IX и X века који су се сачували на Западу. Дечански хорос је састављен од пречага на којима су приказани грифони уплетени у лозицу, између пречага налазе се већи медаљони са лиснатим крстом, а на ланцима медаљони са натписима.

Други сачувани хорос, али само делимично, је из Марковог манастира код Скопља, поклон краља Вукашина. На пречкама су само декоративни мотиви лозице која вијуга и округли медаљони са натписима дародавца. Један од хороса најсличнијих нашем је хорос у Сихастерији светог Саве у Кареји. Распрострањеност хороса на Светој Гори и код нас и њихова међусобна сличност указују на једну радионицу која је израђивала хоросе за читав Балкан, но не може се утврдити где се она налазила. Може се једино

претпоставити да је постојала у току XVI века, јер израда хороса не престаје с доласком Турака, већ се и даље наставља. Један од типичних хороса са старом традицијом је хорос из манастира Псаче, на коме су приказане литургијске сцене, а припада XVI веку. Такође су сачувани делови хороса из цркве светог Климента у Охриду, опет из XVI века. У XVIII веку у Битољу постоји једна радионица која снабдева бронзаним хоросима цркве у Македонији.

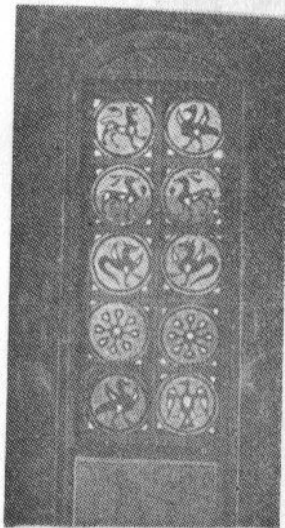
Поред хороса чисто византијског типа било је у нашим црквама и свећњака који се сасвим ослањају на Запад, па се чак може са сигурношћу тврдити да су увезени са Запада. То су велики, округли свећњаци у облику готске цркве, са фигуром Богородице или неког светитеља у сре-

XIII — Део хороса из Дечана

дини. Са стране средњег дела свећњака, који треба да прикаже цркву, пружају се бршљанове гранчице, на чијим се крајевима постављају свећице (сл. 17). Овај тип свећњака израђиван је у Немачкој и Фландрији током XIV и XV века. У XIV и XV веку била је веома развијена поморска трговина са свим крајевима Европе, те су том приликом преносени и уметнички предмети из северних немачких земаља

и Фландрије на Медитеран, у Италију, а из Италије, преко Драча, Котора и Дубровника у унутрашњост Србије. Један од тих свећњака, типично западног порекла, за који се чак може одредити и радионица, сачувао се у ризници манастира Дечана (сл. XVII). По свом раду дечански свећњак представља један од ретко и добро сачуваних свећњака ове

XIV — Прозор из Студенице, XII век

врсте, не само на Балкану него и у својој постојбини. У готском архитектонском оквиру налази се мала статуета Богородице, рађена потпуно у духу готике. Око ње се пружају гранчице са бршљановим лишћем, такође веома прецизно и добро обрађеним. Овај готски свећњак није случајни и залутали комад западног порекла на нашем тлу. У Цркви светог Климента у Охриду налазио се све до првог светског рата један сличан свећњак. Може се претпоставити да је и у другим црквама било сличних свећњака, али да су уништавани и склањани, јер се на њима јасно видело западно порекло, особито у XVII веку када се српска црква борила против католичке пропаганде и покушаја унијаћења православног живота. Какви су били свећњаци које

спомињу стари српски писци као поклоне владара својим задужбинама, не зна се. Можда је и дечански свећњак један такав богат и скупocen поклон.

Прозори на средњовековним црквама такође су израђени од метала. Један од најзанимљивијих црквених прозора код нас, па и на Балкану, је једини сачувани оригинални прозор из манастира Студенице с краја XII века (сл. XIV). Прозор је рађен у олову, резањем, са делићима стакла уметнутим као декоративни украс. Његова је функција била двострука: да проветрава цркву и да истовремено служи њеном осветљавању. До данас се прозор није сачувао у свом првобитном облику, али у довољној мери да укаже

како је некад изгледао. Састављен је из двочланих округлих плоча, избушених равномерно ситним округлим отворима, а у средини округле плоче налази се изрезана у олову по једна животиња или птица. На прозору су се сачувале фигуре голуба, срне, грифона, орла и две розете, које такође имају симболично значење. Лакоћа с којом је израђен овај прозор, пластичност, гипкост појединих фигура говоре да је вероватно у питању мајстор који је познавао израду прозора на Западу. У то време (XII—XIII век) на Западу су израђивани прозори од посебног ливеног, бојеног стакла, са композицијама симболичних животиња или сценама из Христова живота. Мајстор који је израдио студенички прозор знао је за овакву израду прозора, али услед недостатка материјала, стакла, израдио је прозор у олову, као што су слично радили мајстори у Француској и Немачкој у прероманском добу, пре употребе стаклених прозора. Вероватно је мајстор студеничког прозора с краја XII века знао да су постојали прозори рађени само у олову, који су вероватно још увек егзистирали по тадашњим прероманским и романским црквама. Али пошто је у то време већ била развијена и техника стаклених прозора, мајстор комбинује стару технику чисто оловних прозора, а умећући разнобојну парчад стакла приближава се техници стаклених сликаних прозора. У Србији у то време нису постојале радионице стакла, а транспортовање са Запада крајем XII века било је компликовано, тако да се мајстор студеничког прозора служи оловом, али подражава израду стаклених прозора. Делићи стакла постављени у олово на студеничком прозору дошли су као декоративни украс, који треба да подсети на сликани стаклени прозор.

Не зна се да су у Византији израђивани прозори од стакла, те се студенички прозор може везати за уметност Запада, и то за време касне романике, тј. крај XII века. Фигуре животиња и птица које се налазе на студеничком прозору имају своје симболично значење, што је било уобичајено у ово време. Поредићи приказане животиње са студеничког прозора са сличним животињама на зидном сликарству, минијатури, па и на самим сликаним стакленим прозорима истог периода из Немачке и Француске, види се да међу њима постоји стилска веза, што значи да је мајстор израђујући овај прозор сасвим изишао из оквира ви-

зантијске уметности и прихватио решења која налазимо у уметности Запада у доба касне романике. Треба напоменути да ни италијански мајстори нису у ово време умели да израђују прозоре од ливеног стакла, а сачувани сликани прозори у Италији с краја XII века радови су немачких и француских мајстора.

Други сачувани прозор, који такође излази из оквира византијског начина рада, је прозор из манастира Леснова. И он је са оскудним делићима стакла, али са круговима и стилизованим криновима, као што се радило у Италији у XIV веку. Скоро је извесно да је мајстор студеничког прозора западног порекла, док је мајстор лесновског прозора вероватно наш човек, јер све елементе Запада које налазимо на лесновском прозору срећемо и на накиту, посућу и другим предметима касног XIV века, што указује да је у то време српско златарство нагињало више западним утицајима. Мајстор лесновског прозора је при компоновању узимао савремене декоративне мотиве, нпр. крин, и убацивао једнобојно оловно стакло беле, црвене, жуте и плаве боје, усмеравајући на тај начин његову функцију осветљавању цркве. У време када се на Западу сасвим одомаћила техника стаклених прозора, наш мајстор, употребљавајући стакло само функционално, израђује без ичије помоћи један прозор који има јасне и уочљиве елементе Запада, али по свом облику одговара прозорима рађеним у Византији.

На осталим црквама из ранијег и истог периода, где су се сачували оригинали, израђивани су прозори по угледу на византијске још из доба Јустинијана, и то овако: округле стаклене плочице стављане су у дрвени оквир или штук, поређане у два реда. Овај тип прозора био је распрострањен на читавом Балкану и целом византијском културном подручју. Студенички и лесновски прозор иступају из редова уобичајених прозора и указују да су можда и у другим нашим црквама које су порушене и у којима су у XIX веку вршене ресторације, а особито у оним репрезентативним, као Бањској, Арханђелима код Призрена, можда постојали друкчији и много украшенији прозори који би представљали наставак студеничког, а завршавали се лесновским. Данас, када су код нас сачувана само ова два прозора која излазе из оквира устаљених узора, види се да су мајстори и у овој

грани давали нешто ново, за себе специфично, што их одваја од других мајстора на Балкану. На тај начин још више се проширује делатност обрађивача метала, који се баве различитим материјалом и техникама, почев од ситног накита и посућа, па до прозора на црквама и, најзад, брава и окова за црквена врата.

До данас нам се није сачувао ниједан оригиналан кључ једне од наших средњовековних цркава, иако су и они сигурно били веома уметнички израђени. Сачувани кључ из Дечана (сл. 37), интарзиран сребром, рад је XVI века и веома је сличан кључу истог времена из манастира Пиве у Црној Гори.

Нису се сачували ни други предмети од бронзе и бакра које су израђивали српски мајстори у XIV веку, а о чему има писаних података. Зна се да су српски мајстори златари по наруџбини правили и мале скулптуре. Тако се у остави Сандаља Хранића спомиње и један сребрни лав, који се није сачувао. Вероватно је било још таквих предмета. До данас сачувани предмети само индицирају колико је био висок домет српског златарства средњег века.

ТЕХНИКЕ

Бацивши општи поглед на рад занатлија обрађивача метала, види се да су се они служили различитим материјалима за обраду предмета. У исто време употребљавали су и различите технике. Једна од најранијих техника којом су израђивани предмети од метала је техника ливења. За предмет који је требало да се лије најпре је израђиван калуп. Постојало је неколико врста ливења. Друга техника која се употребљава од XII века надаље је техника искуцавања. Најпре је прављен дрвени калуп, па су на њега стављани метални листићи, а куцало се с доње стране дрвеног калупа нарочитим чекићима. Поред ливења и искуцавања, средњовековни мајстори употребљавали су и технику резања. Она је примењивана на већ завршеном предмету и било је две врсте: цизелирање — плитки зарези и гравирање — дебље резање. Најчешће су у овој техници израђивани орнаменти или други декоративни мотиви. Употребљавана је и техника ажурирања — на пробој за стварање разних отвора, који су представљали орнаменте.

Једна од најскупочијих техника која се употребљавала код нас за украшавање нарочито скупочених предмета од сребра и злата била је техника емајла, која се у средњем веку називала жмалд. По речи жмалд, која је дошла од италијанске речи *smalto* или латинске *smaldus*, рекло би се да је ова техника у наше крајеве дошла из Италије. Емајл је стакласта паста обојена оксидима метала. Постојале су две врсте емајла: ћелијасте, који је тако назван јер су ситне златне ћелије биле испуњене прозрачном масом, и емајл удубљени — на предмет се у удубљења стављао емајл. Поред емајла употребљавана је и једна црна паста, која се називала нијело. Извлачењем и упредањем сребрне или златне жице развила се једна посебна техника — филигран. Од филигранске жице правили су се кругови, цветићи, геометријске шаре. На предмете су стављане и ситне сребрне куглице. Ова зрна, која су се стварала тако што се истопљено сребро дувало кроз шупље гвоздене справе, лепљена су на предмете и та техника је названа гранулација, а зрна грануле. Било је још низ других комбинованих техника, које су се употребљавале да би се један предмет још више украсио и дотерао. У време када је српско златарство било на своме успону, у XIV веку, комбиновањем разних техника стварала су се читава мала ремек-дела, а мајстори златари, обучени у свим техникама, умели су да одвајају нарочито оне које су одговарале поједином предмету, и на тај начин је предмет украшаван са много укуса и вештине. Мачеви, буздовани и копља најчешће су ковани. Било је такође две врсте ковања: са загревањем метала, каљењем предмета и без загревања метала. Предмети од бакра, туча и бронзе најчешће су били ливени и ковани.

На формирање српског златарства и уопште уметничке обраде метала у току средњег века утицали су и Исток и Запад. У XII и XIII веку осећа се јачи и одлучујући утицај Запада, док се почетком XIV века појачава утицај Византије. Средином XIV века српски златари израђују предмете на којима се види скоро равномеран утицај Византије и Запада, док се у другој половини XIV века, па све до пада деспотовине, све јаче и јаче одражавају утицаји Запада, што је у вези са политичким приликама и везама са западним владарима. Зато се у депозитима српских

и босанских владара и властеле из друге половине XIV и XV века спомињу све више и више угарске купе, тепсије латинског облика, и француско посуђе. То је све знак да је златарство овог периода било усмерено Западу баш због политичких и економских прилика у којима су се налазиле српске земље. Из те симбиозе западних и источних стилова створили су српски златари поједине предмете високог уметничког квалитета. Како су се српске земље налазиле на пролазу источних и западних утицаја, и једни и други морали су да оставе трагове у радовима српских средњовековних мајстора. Ти трагови се јасно виде на појединачним сачуваним радовима наших златара и ковача и показују њихову способност да прихвате, одаберу и примене на својим радовима најлепша достигнућа и Истока и Запада. Наручиоци су такође одиграли значајну улогу у формирању и развоју српског златарства јер су предмети израђивани по њиховој жељи и на тај начин је усмеравао рад самог мајстора. Најбољи пример колико је поштована жеља наручиоца представља рака светог Шимуна у Задру, рад италијанског и домаћег мајстора. На њој је по жељи Јелисавете Котроманић приказана смрт њеног оца Стевана Котроманића. Портрети властеле и кћери Стеванових речито говоре да су мајстори радили по жељи наручиоца и да су досад сачувани предмети средњовековних мајстора одраз културног ступња нашег народа у средњем веку.

Долазак Турака не прекида рад српских златара. У тешким временима средином XV века на моменте замире њихова делатност, да би се поново указала у свој својој јачини средином XVI века.

СРПСКО ЗЛАТАРСТВО XVI И XVII ВЕКА

СОЦИЈАЛНИ ПОЛОЖАЈ ЗЛАТАРА

Падом српских земаља под Турке мења се потпуно економска и политичка структура земље. У првом налету турских освајања паљени су српски градови и уништаване читаве породице. Несигурност се одражавала у сваком погледу. Народ је одвођен у ропство, а имовина плљачкана и уништавана. На моменте је изгледало да је читав културни живот Срба уништен. Поједини напредни градови рушени су и паљени, а народ се скривао по шумама или избама ископаним у земљи. Чести турски налети и плљачка ство-

рили су потпуну несигурност целокупног српског становништва. Манастири су, паљени и пљачкани. Из манастирских ризница изношено је благо и турски војници су односили са собом читаве товари најскупценијих предмета. Приликом заузимања Ниша, Турци пљачкају српске куће и целу варош са богатим радњама и магацинима. Од златних чаша које су ту нашли турски војници праве шлемове.

Неизвесност и несрећен живот, а посебно притисак Турака одмах после освајања допринео је да се у другој половини XV века многе имућне породице пресељавају и беже у крајеве који још нису под Турцима, али су на граници турских освајања. Међу њима су и златари.

Настањујући се преко Саве и Дунава у крајевима под Угарском, многе занатлије, па и златари настављају са радом.

Крајем XV и почетком XVI века у областима које су Турци већ освојили нормализује се живот.

Почетак XVI века значи у извесном смислу смирење после првог рушилачког похода Турака преко наших крајева. Граница турских ратовања померила се на север, а крајеви који су већ били заузети остали су на миру после првих најезди. Та смиреност се одмах одразила и у животу и раду свих занатлија, па и златара. Поменуто је већ да су цркве и црквене ризнице биле опустошене приликом најезде Турака. Турци су донели нови поредак, али се нису мешали у локалне прилике и веру становништва. Смиреном приликом долази до постепене обнове запуштених манастира, а самим тим се указује потреба за израдом предмета који су неопходни за богослужење и за унутрашњи украс цркве. Већ тридесетих година XVI века разни путописци који пролазе српским земљама помињу да су манастири постали опет богати, да имају огромна стада оваца, да калуђери обнављају опустошене цркве и да се цркве украшавају златним и сребрним кандилима, путирима и јеванђељима. За све ове послове ангажују се златари и остале занатлије и самим тим црква помаже занате.

Основа економског живота у Турској било је сељаштво, које је као једина производна снага морало дати свој посебни допринос одржавању турске војске. Намети и порезе које су убирали царски људи ишли су директно у државну благајну. Турска није имала феудалног система. Српским феудалцима је одузета земља, а дата је турском

или српском војнику или ратнику који се нарочито истакао у борби у турској војсци.

Неједна српска властела која је пришла Турцима и пристаја да се туче на њиховој страни остала је на својим поседима, а тим што ти поседи нису више били наследни, већ су после смрти властелина давани на коришћење дружини која се у борби истакао. Исто тако, приход са једног феудалног добра убирала је процентуално државна благајна, а само један део припадао је привременом власнику посела. Турци су узимали поседе властелинима који су поклањали да се одметну од турске власти, али су зато добијали посебне привилегије хришћанима-спахијама који су се вртјали на њиховој страни.

У Косовско-Метохијској Области било је преко 30 хришћана-спахија, од којих су неки били стари српски феудалци. Те спахије-хришћани помажу српску цркву, која је остала на поседима као моћан феудалац. Хришћански спахије и црква поручују код српских занатлија предмете за свакодневну употребу и на тај начин српско занатство не престаје да живи и у тешким данима турског ратства.

Тиме много доприносе и сами Турци, који имају друге задатке на занатлије него српски феудалци. Занатлије су у Турској били донекле привилегован staleж, и то се одразило и код занатлија у новоосвојеним крајевима. Сеоске занатлије, укључујући у њих и златаре, биле су ослобођене извесних кулука и намета које су морали да дају феудалци. Самим тим многи сељаци су почели да се баве занатством како би били ослобођени кулука. Ако би један занатлија прешао у град, морао је ту провести извесно време (око 10 година) да би добио статут грађанина и занатлије. Тада је могао да се упише у ред занатлија. Занатлије су се делиле за време Турака према сродности заната. Златари, истањивачи злата, ковачи, казанџије и савијачије у почетку су припадали једном еснафу, а касније сваки од њих ствара свој еснаф.

Еснафи су били мешовити. У њих су примани сви, без обзира на вероисповест. Тако је у једном еснафу било Турака, Срба, Јевреја. Старешина сваког еснафа био је Турчин, али су чланови управе еснафа могли да буду и Срби. Еснаф је имао управну власт над својим члановима. Одре-

ђивао је цену непрерађеним артиклима, затим цену производа и бринуо се о члановима. Пред члановима еснафа полагани су мајсторски и калфенски испити; еснаф је одређивао колико један мајстор може да има помоћника и шегрта и помагао породице умрлих чланова. При управи еснафа налазили су се и представници мајсторских помоћника, који су штитили интересе калфи. Управа еснафа могла је да одлучује о казнама, које су најчешће биле телесне, ако би неко од чланова згрешио. Најважнија функција еснафа била је штићење интереса целе организације и појединих чланова пред турском влашћу.

Прве помене о еснафима под Турцима налазимо у Сарајеву још средином XVI века, а највећи процват еснафске организације пада у XVII и XVIII веку, када једна оваква друштвена организација представља моћни друштвени фактор. У XVII и XVIII веку врши се постепено спецификација појединих еснафа, тако да се златари одвајају од ковача, казанџија, калаџија и стварају посебну еснафску организацију.

Одмах по доласку Турака одомаћује се уместо назива златар нов назив арапско-турског порекла — кујунџија. По досад познатим подацима, назив кујунџија прихватили су наши људи већ средином XVI века. Он постепено потискује назив златар и задржава се све до наших дана. Од средине XVI века целокупни златарски занат назива се кујунџилук, а поједине улице по градовима где живе златари — „кујунџијске махале“ или једноставно „кујунџилук“, као што је случај у Мостару и Призрену.

Нарочит процват српског златарства под Турцима пада после обнове пећке патријаршије (1557), када се дозвољава оправка старих и подижу нове цркве. За нове цркве се ствара нов инвентар. Израђују се кадионице, путири, крстови и друге црквене сасуде.

Мехмед-паша Соколовић, турски велики везир, био је српског порекла. Живео је код свог ујака игумана манастира Милешева до онога дана када су га заједно са осталим српском децом одвели у Цариград. Бистар и способан, по завршетку свога школовања у Цариграду постаје најпре велики адмирал турске флоте, затим један од паша и најзад велики везир. Његов брат Макарије, игуман манастира Хиландара, био је у сталној вези са њим. Поред Мехмеда

Соколовића, и на другим положајима у турском државном апарату било је Срба, још као деца потурчени, али који нису изгубили везу са својом домовином. Сви Срби на високим турским положајима радили су на побољшању живота наших народа под Турцима. Тако је посредством Макарија Соколовића, дошло и до обнове пећке патријаршије, што није само важан моменат у животу српске цркве већ и уопште у културном животу целог српског народа. Обновљају се цркве, занатлије добијају посебне послове, а турске власти са извесном толеранцијом гледају на српски живаљ.

На Порти поред турског, званични језик је и српски. Фермани и друга турска документа издају се и на српском и на турском језику. То све говори о утицају српских људи на Турке. Али и поред тога, обичан народ тешко живи под великим наметима Турака. У том општем склопу живота који се од почетка XVI века одвија у нашим крајевима, златари имају своје посебно место као чиниоци при обнови многих значајних објеката.

Појединци златари постепено се одвајају, по својим материјалним могућностима, од осталих занатлија и постају угледни и имућни људи који имају одређен положај у тадашњем друштву. Они имају своје куће, винограде, воденице. Дају богате прилоге цркви, позајмљују новац од Турака, а и дају новац под камату Турцима. Закључују замашне послове и тргују у заједници са Турцима.

Међу српским златарима XVI века појављује се и неколико осиромашених племића, којима је одузет феудални посед. Да би лакше живели, прихватају се златарског заната, који је доносио веће приходе од осталих заната тога доба. Један од тих сиромашних племића је и Михајло Десисалић, златар из Сарајева, чији су преци били војничко племство за време Стефана Косаче. Други златар за кога се може претпоставити да је такође властелинског порекла је Петар из Устиколине, предграђа Чајнича, код кога борави један калуђер и преписује му неке књиге. Трећи златар племићког порекла је Јован Хочанин, који се приказује на једној фресци међу ктиторима Цркве свете Тројице код Пљеваља, обучен као и спахија Војин Подблаћанин, један од ктитора Тројице Плеваљске.

Златари племићи указују веома јасно да је златарски занат био веома цењен и да је доносио велике приходе. Чињеница да су Михајло Десисалић и Петар из Устиколине могли у својој кући држати калуђере преписиваче — говори о њиховом добром имовном стању. Портрет златара Јована Хочанина, поред спахије Војина Подблаћанина, указује опет на имућног и познатог занатлију који може чак да буде и ктитор једне цркве. Низ поклона других златара у новцу и сребрним предметима цркви, ктиторски дарови, као наложи, двери, затим откупљивање предмета које је црква у тешким материјалним приликама заложила, давање новаца да се попишу приправе — све то указује да су српски златари у XVI и у XVII веку били тражени и цењени. Њихов социјални положај био је скоро бољи него у самосталној српској средњовековној држави, где су на основу тадашњег феудалног система сталешки били доста запостављени. Како златарски еснаф чини једну јединствену целину између златара Турака и Срба, то се јасно и донекле једноставно преплићу утицаји Турака на Србе, и обратно. Српске златаре срећемо на двору турског султана у златарској радионици која ради само за двор. Исто тако налазимо на Турке златаре који раде за српске манастире. Тај моменат преплитања утицаја одразио се у овом периоду на раду српских златара. Али, српски златари нису ниједног тренутка прекинули са старим, традицијом одржаваним стилем, који се провлачи кроз њихове радове читавог XVI века. Иако је дошло до извесног олакшања у животу занатлија, а посебно златара, ипак не треба заборавити да су и поред тога златари били изложени сталном турском притиску као и остали народ, и да су у том погледу зависили често од ћуди појединца Турчина.

УМЕТНИЧКИ ПРАВЦИ У СРПСКОМ ЗЛАТАРСТВУ XVI И XVII ВЕКА

Крај XV века затиче српско златарство у уметничком смеру у прилично несређеној ситуацији. Не притичу нови утицаји са стране, узимају се и користе стари узор, а тешка политичка и економска ситуација доприноси да златарство на моменте замире.

Почетак XVI века доноси и нове утицаје и нове правце. На првом месту су Турци.

Утицај турског златарства и турски елементи срећу се у раду српских златара већ почетком XVI, а сасвим се јасно изражавају шездесетих година истог века. Турске паше и везири који су дошли на управу у наше крајеве доводе велику пратњу, у којој се налазе и занатлије које треба да израђују потребне предмете за пашу и његове сараднике. Међу занатлијама су и златари. Долазећи у додир са српским златарима, они су преносили елементе турске уметности у радове наших мајстора. Ма колико да је црква била противник Турака и ислама, исламски елементи се јављају баш на предметима рађеним за цркву. Њих срећемо у облику арабеске, наутова листа, акантусове гранчице, руми орнамента, на путирима, крстовима, панагијарима, реликвијарима. Ови декоративни мотиви продиру баш на предмете црквене употребе. Исламски утицаји се нису одразили само на декоративном украсу већ и на облику појединих предмета. Тако се на петохлебницама појављују чаше у облику турског ибрика, а облик тамјанице потпуно се прилагођава турским тамјаницама за миришљаво зрнелвље. Посуде за топлоту довозе се директно из Цариграда, израђиване у дворској златарској радионици (сл. 38). Тако се, насупрот тежњама цркве да задржи стару уметност, уносе нови исламски мотиви, које постепено прихватају српски мајстори. Насупрот турским и исламским мотивима појављују се изненада готски мотиви као сирвивали старе уметности која је већ одавно прошла, а разбуктава се код српских мајстора током XVI и XVII века у разним златарским радионицама, осим на крајњем југу, где су потпуно освојили турски елементи. У општем тражењу, што је карактеристика српске уметности XVI и XVII века, појављују се давно заборављени мотиви из доба романике, затим декоративни мотиви са Запада из времена готског стила, и најзад исламски елементи, које су донели Турци. Све то указује на неоспорну тежњу српских уметника, као и златара, ка нечем новом, необичном, несвакидашњем, макар то било и у касноготским формама и декоративним

мотивима који су се већ изгубили у нашој уметности почетком XV века. Јасно је да је та тежња ка новом морала имати и своје узроке. Исламске елементе доносе Турци, али поновно буђење готике имало је други узрок. С једне стране, ту су били дубровачки трговци који током XV и све до краја XVII века и даље тргују са Балканом и доносе предмете златарства рађене у духу готике, а с друге — појављује се касна готика која долази из Влашке и Молдавије. Циркулација мајстора и калуђера између српских земаља, с једне, и Влашке и Молдавије, с друге стране, родбинске везе између влашких и молдавских војвода и кнежева са српском избеглом властелом одиграле су значајну улогу у даљем развоју српског златарства. Влашке и молдавске војводе и кнежеви ожењени Српкињама поклањају српским црквама и манастирима предмете рађене под утицајем готике. Поједини српски златари такође прелазе у Влашку и Молдавију и тамо раде, а при повратку доносе калупе по којима даље израђују предмете. У другој половини XVI, а нарочито средином XVII века српско златарство примиће и руске утицаје, опет преко поклона које Русија шаље српским црквама и манастирима, на тражење српских калуђера.

Елементи ренесансе јављају се само узгред на појединачним предметима херцеговачке златарске радионице, више као случајни мотиви него као стил који влада. На супрот ренесансним мотивима, елементи раног барока јављају се у радовима српских златара већ крајем XVII века, да потпуно овладају српским златарством у тренутку када оно доживљава потпуну декаденцију средином и крајем XVIII века.

СРПСКЕ ЗЛАТАРСКЕ РАДИОНИЦЕ

У току XVI и XVII века може се одвојити неколико запажених радионица српских златара. То више нису радионице које се могу само наслутити већ радионице око којих се прикупљало по неколико мајстора и од којих свака има посебан стил који је одваја од друге, али оне ипак све заједно носе заједничке одлике српског златарства XVI и XVII века. У овим радионицама се производе

предмети већег уметничког значаја, а наручилац тих репрезентативних предмета је црква. Накит, који је имао посебног значаја у XIII, XIV и XV веку и својом скупотеношћу се одвајао од осталих предмета, у овом временском периоду је запостављен, јер економске прилике просечног дела становништва нису дозвољавале да се поручује скупотен накит.

У XVI и у XVII веку сасвим се јасно оцртавају поједини градови у којима раде златари. Ту долазе калуђери из ближих и даљих манастира и наручују предмете за своје потребе. Златари не раде сада само за цркву већ и за остало становништво, па и за Турке. Али постоји разлика по уметничким квалитетима између предмета рађених за цркву и за остало становништво. Једна од таквих радионица била је у Сарајеву, где се стварају и еснафи, затим у Београду, где ради низ познатих мајстора, затим у Бечкереку (Зрењанину), Вршцу, Чајничу, Фочи, Мостару, Крешеву, Фојници, Требињу и многим мањим местима. У Косовско—Метохијској Области златарство је такође било веома развијено и радионице се могу локализовати у Пећи, Приштини, Призрену, Косовској Митровици, Јањеву. Познате су радионице биле и на прелазима путева, на познатом цариградском друму од Дубровника ка Цариграду, у Новој Вароши, Новом Пазару и Пљевљима. У Македонији су златарске радионице радиле кроз цео XVI и XVII век, а нарочито су познате биле у Скопљу, Битољу, Кратову, Кривој Паланци, Охриду, Струги. Многе од ових македонских радионица воде порекло од златарских средњовековних радионица. У мањим местима било је такође златара, али те мање радионице, локалног карактера, нису у своје редове прикупљале познате златаре, који су одлазили у веће градове због веће могућности зараде.

Једна од најважнијих радионица током XVI и XVII века је херцеговачка златарска радионица, у чијим се свим радовима огледа јединствен стил, а којој је данас тешко одредити локалитет.

Златари Херцеговци у XVI веку прелазили су са препорукама из једног места у друго и радили по наруџбинама. Изгледа да нису имали један одређен град или седиште,

где би имали своје радионице, иако постоје индиције да је у Мостару у XVI веку постојала читава чаршија где су радили златари, а и у XVII веку је Мостар чувен златарски центар. Херцеговачки златари средином и осамедесетих година XVI века указују нам се пре свега као путујући мајстори који иду за нарудбинама из једног места у друго. Радови из херцеговачке златарске радионице налазе се данас по свим црквеним ризницама старе Херцеговине, па и у ризницама Дечана, Пећи и Студенице. Карактеристика херцеговачке златарске радионице је у укрштању два одређена стила: касне готике, која долази са Приморја, и исламских мотива, које доносе Турци. Треба напоменути да је Херцеговина у XVI веку једна од области са највише услова за развита златарства. Четири патријарха на престолу у Пећи родом су из Херцеговине (Макарије Соколовић, Антоније, братанац Макаријев, Герасим, Саватије), те се труде око подизања цркава по Херцеговини и наручују од златара поклоне за старе и нове цркве. Зато се и радови херцеговачких златара срећу и у Пећкој патријаршији, Дечанима и студеничкој ризници. То је време када се у Херцеговини подижу нове и оправљају старе цркве и у исто време се попуњава црквени инвентар. Црква је у могућности да ангажује златаре за израду нових предмета, а они израђују низ потпуно новосхваћених црквених сасуда на којима уносе своје елементе. Како су и наручиоци исти за различите цркве, а све цркве у старој Херцеговини потпадају под једну — херцеговачку митрополију, то се у разним црквама у Херцеговини и данас срећемо са низом сличних или идентичних предмета. Тако налазимо кадионице са поклопцима у облику готских торњева, са готским квадрифорама и бифорама (сл. 40), ручне кадионице са поклопцима такође у готском стилу (сл. 39), најзад низ кивота у облику цркве. Једноставан кивот са три куполе у Светој тројници код Пљеваља (сл. XV), кивот са нешто разуђеним облицима у Папраћу (сл. 41), до правих малих цркава са припратом и апсидом из Пиве и Тврдоша (сл. 42), и кивоти са потпуно разгранатом и донекле утрпаном архитектуром кивота златара Аврамија Хлаповича, родом Херцеговца, који ради за манастире у Славонији (сл. 43).

Из херцеговачке радионице потичу и окови јеванђеља, са посебним стилем који их одваја од сличних окова у другим радионицама. На оковима јеванђеља из манастира Пиве (сл. 44, 45 и 46), Тројице пљеваљске (сл. 48) и из сарајевске старе цркве појављују се давно заборављени елементи романске уметности, али зато се увлачи турски

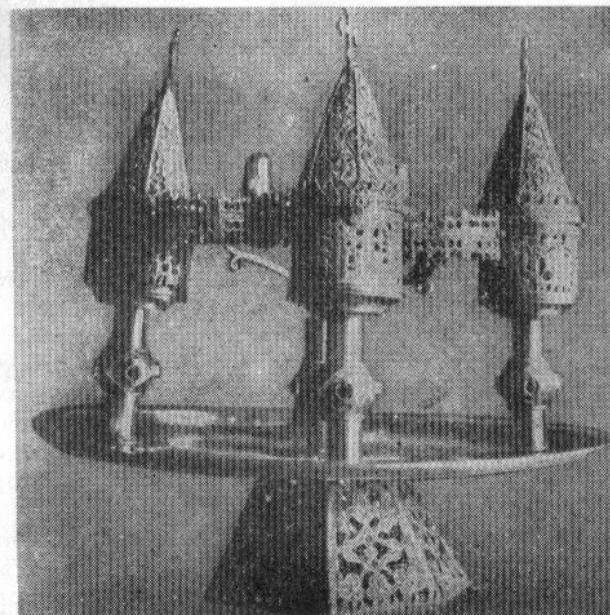
XV — Кивот свете Тројице код Пљеваља, XVI век

декоративни мотив, лозице, те се на тај начин спаја један потпуно заборављен уметнички правац — романика — са турским савременим мотивима. Треба подвући да се турски елементи: наутова врежа, пасуљев лист јављају чак и на оковима крстова израђених у херцеговачкој радионици, на путирима — где се поред облика и почетних речи јеван-

ђеља појављује арабеска испуњена цветићима и медаљони такође турског порекла (сл. 47 и 49). Појединци златари стварају читава мала ремек-дела. Херцеговачка златарска радионица доживела је свој успон осамдесетих година XVI века, да би већ тридесетих година XVII почела потпадати под утицај сарајевске златарске радионице. Средином XVII века у Мостару се окупљају веома способни златари, чији поједини радови превазилазе просечне радове тадашњих златара. Особито се истиче непознат мајстор који је радио јеванђеље за манастир Требиње по нарудбини пуковника Јована, а о мајстору је водио рачуна Михајло Требињац, монах, а за узор је имао неку од савремених икона италокритског порекла (сл. 51). По лакоћи и мекоћи израде ово јеванђеље далеко надмашује савремене радове. Из мостарске радионице потекли су и појасеви, веома лепо украшени разним спојницама са урезаним цветовима, као и спојницама змијоликог облика, које подсећају на средњовековне појасе. Али целокупни рад осталих херцеговачких мајстора усмериће се у другој половини XVII века на сарајевску златарску радионицу, тако да ће кроз цео XVIII век херцеговачки златари радити у стилу сарајевске златарске радионице.

Сарајевска златарска радионица почела је да ради још у XVI веку, али се њени радови из тога периода спомињу само у документима. Зна се за неколико сарајевских златара који раде у току XVI века. Међу њима се нарочито истиче већ поменути Михајло Десисалић, у чијој се кући пише једна књига, а који у околини Сарајева има своје имање. У XVII веку у Сарајеву ради низ познатих златара, међу којима се истиче златар Драшко, затим Вујин Драшковић, златар Сава (сл. 52), Марко Николић, Иван Херцеговац и многи други. У радовима сарајевских златара осећа се један посебан стил: стари облици предмета, са понеким декоративним мотивом из времена готике, укрштају се са елементима турске уметности, који се преплићу и временом заузимају све значајније место у радовима сарајевских мајстора. Сарајевски златари стилски се битно разликују од херцеговачких, београдских и многих других златара (50 и 53). Та њихова специфичност огледа се у примени турског облика и орнамента и у њиховом прожимању са

старим декоративним мотивима, који су се још задржали. Сарајевски златари не решавају један предмет фигуралним композицијама, већ скоро само орнаментом. Уношење исламских елемената у радове сарајевских мајстора ишло је много брже него код других мајсторских радионица. Узрок је био заједнички еснаф српских и турских златара. У сталном међусобном додиру златари примају од турских мајстора турске декоративне мотиве, те се они преплићу са српским елементима у целину, која је скоро недељива. Тако, један српски златар израђује анафорницу — црквени

XVI — Петохлебница златара Лаза из Београда

суд, који има потпуно исламски облик малог киоска, а украшен је фигурама анђела и крстовима. Један, пак, турски златар израђује крст за православну цркву и на њему се и потписује. На ораима рађеним за православне манастире срећу се апликације у облику полумесеца и кипариса заједно са крстом или којом сценом из живота неког светитеља. Аустро-турски ратови допринели су наглом сиромаш-

шењу богатих сарајевских златара услед паљења сарајевске чаршије и пљачке која је тада наступила. Приликом повлачења аустријске војске пошли су и поједини сарајевски златари и неколицина њих се настанило у Печују, где су отворили радионице и својим радом утицали на тамошње мајсторе. Типичан пример утицаја сарајевских мајстора на печујске јесу орари израђивани у Сарајеву средином XVII века са аплицираним медаљонима, и свећњаци. Један сребрни трикир сарајевског мајстора Саве из 1689. године (сл. 52), који се данас чува у Пивском манастиру, има своје следбенике у радовима Шиме Раднића из Печуја, у првој половини XVIII века. Исто тако, низ орара рађених у XVIII веку у Печују угледају се на сарајевске. Треба подвући да су сарајевски златари утицали на низ златара на читавом Балкану. Већ крајем XVII века у градовима сарајевских мајстора појавиће се елементи барока, који ће се у XVIII веку разбуктати, да би у XIX веку још увек животарили у радовима сарајевских златара. Барок који се јавља у Сарајеву испреплетан је исламским мотивима, тако да он у ствари представља варијанту турског барока.

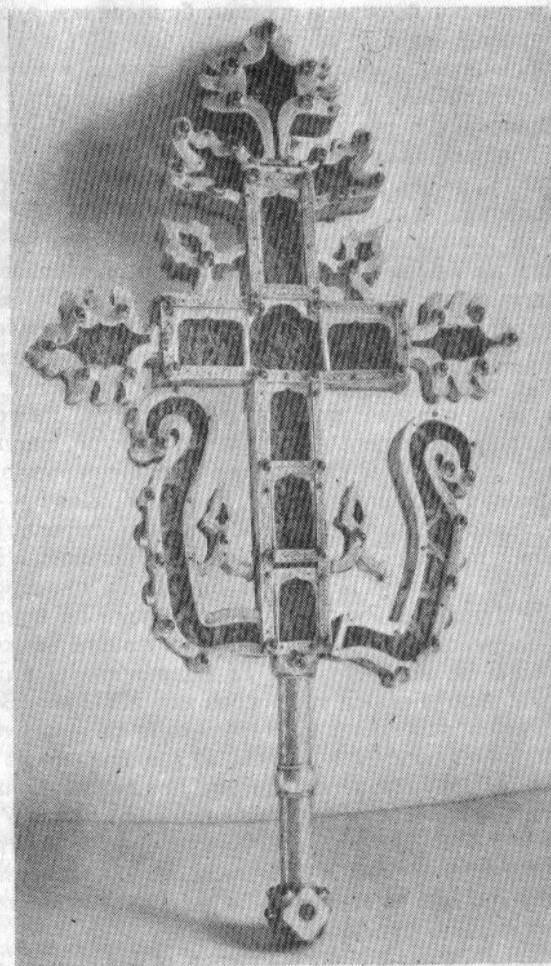
У Београду постоје златарске радионице још почетком XVI века, у којима у исто време раде и дубровачки мајстори. Они израђују у самом Београду и доносе из Дубровника своје златарске производе, а особито накит, и продају га тамошњем становништву. Поред златара Дубровчана, у Београду се и домаћи људи баве златарством. Београдска златарска радионица добија свој посебан значај средином XVII века, када се у њој ствара специфичан стил, који је одваја од других савремених радионица. Тај посебан стил београдски златари су створили укрштањем западних и источних мотива, тј. касноготских елемената, које су донели дубровачки златари, и турских декоративних мотива. Београд је почетком XVII века велики град за ондашње појмове. Турски путописци бележе да у Београду поред златара раде чувени мајстори-ковачи, који поред клинова и опруга израђују чак и гвоздени намештај. У једној разгранатој златарској средини златари су нашли своје место. Колико су београдски златари били чувени баш међу златарима, може да послужи пример сарајевских златара који код београдских поручују оков за једно јеванђеље које поклањају Старој српској цркви у Сарајеву (сл. 54). Један

од познатих београдских златара XVII века је и чувени Лаза, (сл. XVI) који ради за манастире Крушедол, Раваницу, Студеницу и Дечане. Он се не бави само израдом предмета за цркву већ израђује и скупocene примерке накита (сл. 55). У манастиру Дечанима сачувала се једна златна наруквица са полудрагим камењем и бисерима, рад златара Лазе (сл. 55). Наруквица је отворена, а на крајевима се налази двоструко стилизована лала, један од најомиљенијих мотива београдских златара. Тај мотив златар Лаза употребава на низу својих предмета. Београдски златари раде у различитим техникама. Израђују окове јеванђеља, састављене од сребрних плоча вешто цизелираних и чисто графички рађених (сл. 56). Затим низ окова јеванђеља на која стављају ливене фигуре и с њима граде читаве композиције (сл. 57). Калупе за ове окове доносе из Русије. Београдски златари утицали су на већину златара с подручја ближе околине Београда (из Смедерева и Пожаревца). Нешко Пролимлековић, познати златар из средине XVII века, који је радио по наруџбини за многе цркве у Србији, Босни и Херцеговини (сл. 58, 59), вероватно је учио занат код београдских златара, јер се његови радови по свом стилу не разликују од њихових. На радовима Нешка Пролимлековића појављују се и ренесансни елементи, које је примио од приморских мајстора док је боравио у Херцеговини. Нешко Пролимлековић ради и за румунске манастире, што све говори да је био веома познат златар свог доба. Не зна се где му је била стална радионица, иако се на једном свом раду потписује и каже да је рођен у Пожаревцу. По распрострањености Нешкових радова рекло би се да је био путујући златар. Пример Нешка Пролимлековића као путујућег мајстора у XVII веку није једини. Слично њему ради и златар Иван Милић, из Чајничка, који се поред златарског заната бави и трговином у Мостару. И њега срећемо у разним крајевима наше земље. Најпре ради за манастир Требиње 1637. године, где израђује читаву гарнитуру предмета. Из манастира Требиња одлази у Пиву, одатле у Студеницу, а затим се среће у Мостару као трговац уљем, из чега видимо да је у ствари путујући мајстор који не бира средства да би дошао до зараде. На његовим радовима заступљен је један одређен стил, типичан за друга два чајничка мајстора, Павла и Ђуру. Чајничке средином XVII

века има ковницу, која производи турске акче, око ковнице се, као што је био случај и у средњем веку, скупљају златари; стога се Чајниче може сматрати посебним златарским центром, чији се златари распознају и одвајају од сарајевских и београдских. Изгледа да је Чајниче у XVI веку имало извесне златарске традиције, јер у близини живи већ поменути златар Петар из Устиколине. У Чајничу су такође радили и турски златари, имена три српска златара, Ивана, Павла и Ђуре, говоре о једном златарском центру. У XVIII веку у Чајничу ради златар Петар. Ђуро Чајничанин је изгледа имао своју већу радионицу у Чајничу, јер се на крсту који је израдио за Цетињски манастир помиње Ђуро са братијама, што ће рећи са својим помоћницима (сл. XVII). Карактеристика чајничке златарске радионице је употреба турских мотива: арабеске, стилизованих лала, затим преплета и бојења златом појединих делова предмета, што доводи до чисто колористичких ефеката.

И у Фочи су златари израђивали предмете на којима је доминирао турски утицај. Први познати фочански златар био је Јован Хочанин (Фочанин), чији се портрет налази на зидном живопису у Светој тројници код Пљеваља. Традиција златарства у Фочи трајала је и у XVII веку, када се ту израђују чувени јатагани са сребрним корицама. Сечиво јатагана интарзирано је златом: натписима из Корана или разним цветеликим орнаментима. Балчак је декорисан разним полудрагим камењем, филиграном и гранулацијом, а корице су такође сребрне, са богатим декоративним мотивима у филиграну и гранулацији. Народна песма спомиње фочанске јатагане не само као бритко оружје већ као скупоцене и изванредно лепо израђене примерке.

Смедерево је познати златарски центар у XV веку, нарочито за владе Ђурђа Бранковића, када је било престолица. После пада деспотовине под Турке, већина угледних и богатих смедеревских златара прелази преко Дунава и насељава се по околним градовима. Последњи примерак једног уметнички обрађеног предмета у Смедереву сигниран је 1523. годином (сл. 60). То је једна сребрна тамјаница, чији облик подсећа на турске сасуде за паљење миришљавог зрневља. На дну се налази сребрна плакета, украшена емајлом и на њој приказано дрво живота са лавовима и

XVII — Крст Ђура Чајничанина, XVII век

псом, а на странама једнорог и мајмун као цар, алегорички приказане библијске приче. По свом раду, ова тамјаница представља редак примерак вешто израђеног предмета и указује на високи квалитет и других радова смедеревских златара у XV и XVI веку (сл. 61).

Из Смедерева потиче и чувени бечкеречки златар Петар Смедеревац, који је живео средином XVI века у Бечкерек (Зрењанин). Петар Смедеревац спада у најчувеније мајсторе-златаре XVI века, а његов један сачуван рад далеко надмашује сличне радове овог времена. Он окива јеванђеље владике Максима Бранковића, ранијег деспота српског (сл. 62 и 63). Оков јеванђеља рађен је у сребру са јаком позлатом. С предње стране приказано је распеће Христово, а на задњој корици силазак Христа у ад. При врху окова на предњој корици дат је шаблонизован портрет владике Максима. Са изванредном пажњом израђене су обе стране окова. Као инспирација послужиле су му иконе тога доба — а широки потези, груписање личности, обликовање сваке фигуре за себе, оригиналност у скраћењима (сл. 63), спајање појединачних група, индивидуалност која зрачи из сваке појединачне фигуре, иако је мајстори имао пред собом само један устаљени узор најзад лични моменат у изражајности у целом окову — све то говори о великом уметнику овог доба и потврђују да је Смедеревац припадао групи најбољих српских златара. Специфичност у раду Петровом одваја га од савремених златара из Бугарске, Румуније, Грчке, па и од наших. Око Петра Смедеревца створиће се читава школа бечкеречких златара, који ће покушати да га подражавају, али им то неће успети. Али и поред тога, кроз цео XVII век Бечкерек остаје значајан златарски центар у коме раде златари, где се поправљају златарски радови и где долазе из разних крајева ради поруџбина појединих предмета. Бечкеречки златари се богате и дају знатне прилоге цркви. У Бечкерек раде у XVII веку златари Вук, Марко и многи други. Крајем XVII и почетком XVIII века, овај златарски центар постепено изумире, тако да у XIX веку видимо само бледу слику некадашњег чувеног златарства.

Средином XVI века, из уже Србије прешао је у Банат и познати златар Дмитар и он се настањује у Липови а шишатовачки калуђери код њега поручују кивот у облику цркве (сл. 64, 65). Дмитар нам се указује као архитекта и скулптор. Кивот представља петокуполну цркву са апсидом. Бочне стране цркве подељене су на четвртасте оквири, у којима су приказани свети оци, пророци и ратници. По начину компоновања, подсећају на касно романске пале.

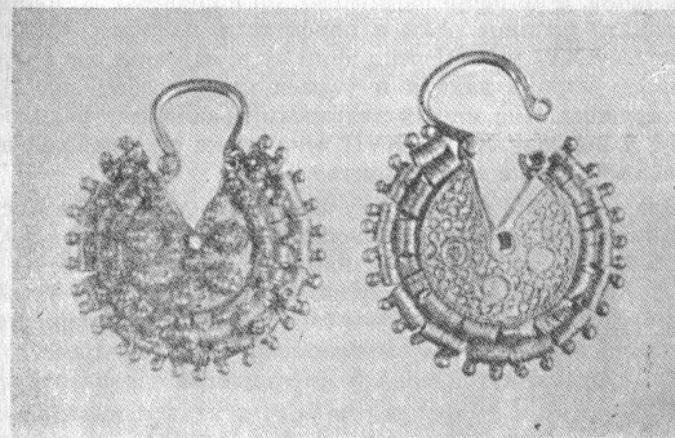
Кров кивота је исцртан у облику црепова, кубета су на издуженим тамбурима, са романским стилизованим прозорима, на вратима је приказана композиција Благовести, на којој се веома лепо види готска розета. Свака појединачна фигура обрађена је са много духа и вештине. Дмитар свој кивот ради 1550—51. године у Липови и то није једини његов рад. Израдио је још једну висећу кадионицу, чији је поклопац рађен у духу готске архитектуре, али са познатим прорезима за прозоре као и на кивоту. Данас је ова кадионица сачувана код нас у фрагментима, али се на њој налази натпис из кога се види да ју је радио Дмитар. Он је имао и своје следбенике. Један бугарски златар из Софије, Матеја, прави оков за јеванђеље, а на њему су допјасне фигуре светаца и пророка обрађене на исти начин и по истом узору по коме је радио и Дмитар. Оков мајстора Матеје рађен је 1577. године, што значи касније од Дмитра, те се може претпоставити да је софијски мајстор учио занат код њега. По начину рада и компоновању фигура види се неоспорна веза између радова Дмитра из Липове и Матеје из Софије. Већ је наглашено да су многи мајстори путовали и радили у разним местима, те се тако може претпоставити да је Матеја из Софије учио занат или у Липови код Дмитра или можда и раније, у Дмитровом првом месту боравка, где је имао своју радионицу.

Из једне радионице која се налазила на граници између наших крајева и Бугарске, у Ћипровцу, израђивали су мајстори предмете и за српске и за бугарске манастире. Ћипровац је кроз цео XVI и у XVII веку био један од значајних дубровачких трговачких центара, где су долазили трговци са разних страна и препродавали своју робу. У Ћипровцу, као и у свим јаким трговачким центрима, ради већи број златара, на чијим се радовима веома јасно виде дубровачки елементи. Средином XVII века међу многим мајсторима у Ћипровцу истиче се мајстор Лука, чија се једна плитка сребрна чаша и данас сачувала, затим Костадин и Недељко. Пред крај XVII века, када су Турци опљачкали и опустошили Ћипровац, многи ыипровачки мајстори прелазе у Бачку и Банат и тамо се укључују у ондашње радионице. Недељко из Ћипровца израђује крст за манастир Крушедол 1650. године, а Никола Недељковић два кивота у облику цркве — један за Крушедол (сл. 66), а други

за Раваницу, у Фрушкој Гори. Карактеристика ћипровачке радионице је што мајстори употребљавају емајл плаве и зелене боје и њим украшавају предмете. То није онај емајл који су употребљавали и византијски мајстори, нити емајл западног типа, већ жичани емајл, који служи директно за декорацију предмета. На радовима ћипровачких мајстора, који се могу одмах познати, били потписани или не, укрштају се исламски елементи са елементима готике, коју им доносе Дубровчани. Већ половином XVII века на радовима ћипровачких мајстора појављују се барокни мотиви, али прилагођени турском начину схватања барока. Кроз целу прву половину XVIII века ћипровачки мајстори ће тамо где се досељавају и даље употребљавати исте мотиве као у Ћипровцу, а тек ће се крајем XVIII века потпуно прилагодити новој средини.

У многим мањим местима раде такође златари, који задовољавају потребе свога краја. У Косовско-Метохијској Области постоји неколико центара где раде златари, као: Пећ, Ђаковица, Косовска Митровица и Призрен, али ови радови имају исте специфичности, тако да се ретко могу одвојити један од другог. Између њих се не одваја ни један као јака индивидуалност, који би унео нове елементе, дао посебну форму, и показао нешто више од рада просечног златара. Изгледа да су прилике под којима су радили ови златари допринеле извесној суморној једноликости у њиховим радовима. Они сви употребљавају филигран као декоративни украс. Избегавају фигуру, ослањају се на мање подухвате и незанимљиве мотиве. Известан шаблон влада у свим радовима златара из Косовско-Метохијске Области, али они раде накит више него иједна друга радионица. Из Косовско-Метохијске Области настале су наушнице у XVI веку у облику катанца (сл. XVIII), крупне и гломазне, које донекле по свом облику настављају традицију наушница зракастих и лунуластих из XIV века. Овај тип наушница био је распрострањен по читавом Балкану и налазимо га од Струге и Охрида до Пирота у многим оставама. Међутим, појављују се и многе друге, једноставније, са карикама веома невешто израђеним, али на којима су украси гранулације. У косовско-метохијској радионици израђује се и прстење, које умногоме подсећа на средње-

вековно, али много примитивније, од лошег сребра, и без декоративних техника. Прстење је гломазно, са дебелим кариком, јако истакнутом главом, на којој по неколико зареза треба да дочара декоративни орнамент. Косовско-метохијски мајстори много финије су израђивали наруквице и копче за појас. Наруквице су већином сребрне, са ажурираним декоративним мотивима, или са аплицираном сребрном жицом, која је увијена неколико пута око целе наруквице. Један нарочито лепо обрађен примерак је наруквица са пауновима из XVI века, на којој су наизменично приказана по два пара пауна (сл. 72). Од малих копчи — запона за појас развијају се веће копче, које се називају пафте. Најлепше пафте из ове области израђују се у Јањеву. Оне су у облику листа, испуњене геометријским орнаментом, а затим украшене емајлом црвене, зелене, плаве и беле боје.

XVIII — Наушнице из XVII века

Емајл је много грубљи од онога који су израђивали византијски мајстори. Исто тако су израђиване пафте од сребра, у које су техником на пробој урезивани веома вешто мали цветићи и гранчице наутова листа. У косовско-метохијској радионици рад златара може се поделити у два периода: златарство XVI века, где се осећа извесна инвенција и где су нарочито успели примерци накита, и златарство XVII века, у коме нема неких већих достигнућа и потпуно при-

падају најпросечнијим радовима турског периода. Из пећке златарске радионице произишли су велики метални крстови са архитектуром која подсећа на готске крстове из XIII и XIV века; рађени су скоро искључиво за дечанску ризницу.

На подручју Косовско-Метохијске Области налази се манастир Дечани, са својом некад богатом и раскошном ризницом. За дечанску ризницу поручивали су калуђери предмете које нису израђивали само косовско-метохијски мајстори већ и мајстори из свих осталих радионица са подручја Балкана, као Кондо Вук, који ради рипиде за Дечане 1570. године (сл. 67, 68 и 69), и оков јеванђеља Витовнице (сл. 70 и 71), па се чак могу наћи и златарски предмети израђени у султановој цариградској радионици (сл. 52). То је још један знак да је косовскометохијска радионица највећим делом производила предмете за потребе становништва самог краја, а не репрезентативне, по наруџбини за поједине познате ризнице. Али и поред тога, допринос српском златарству XVI и XVII века дали су и мајстори ове радионице, јер израда накита и украса има посебан значај у овом периоду. Низ мањих златарских радионица радило је такође у периоду XVI и XVII века и оне су задовољавале потребе већег дела становништва.

Зна се, на пример, да је у Пироту постојала златарска радионица која је израђивала накит особито у XVII веку, и то посебну врсту гломазних наруквица, великих игала — прибадача за косу, тока, наушница. Сав тај накит је гломазан и прекривен сребрним и бакарним турским парицама, које су висиле у виду трепетљика. О томе сазнајемо и од разних страних путописаца, који туда пролазе на путу за Цариград.

Насупрот овом тешком и гломазном накиту, у херцеговачким радионицама, а посебно у Мостару, израђује се веома леп и скупоцен накит: појасеви, састављени од змијоликих спојница, пафте украшене нијелом (сл. 73 и 74), мале зракасте наушнице. Сарајевски мајстори израђују накит који по свом квалитету далеко одскаче од оног који израђују остале радионице, те се зато са овим накитом срећемо по свим крајевима наше земље. Сарајевски накит је најчешће од сребра, богато украшен филигранском жицом и копија је турског накита овог периода.

У околини Скадра у XVII веку и у самом Скадру израђује се накит који има своје специфичности, пошто је у употреби по целој Црној Гори, добио је назив црногорски. Појасеви су оковани сребрним плочицама са камењем, за које се сматрало да има посебну магијску моћ. Ахат је штитио од разних болести, тиркиз је доносио срећу у трговини, аметист је бранио од пијанства. Камење је било распоређено преко читавог предњег дела појаса. У Црној Гори израђивано је и прстење, које се носило само за време свечаности за столом, те се зато и назива столоватом. Столовато прстење је огромног облика: једно је од сребра, са округлом, јако великом главом, оперважено филигранском жицом, а друго је са једним великим или са четири велика камена у облику крста. Камење је постављено у сребрне оквире, са крупним зрнима сребра, која треба да дочарају бисер. Занимљиво је да су црногорски мајстори израђивали ово прстење и за остале крајеве наше земље и оно се носило на свечаностима.

ДРУГИ МЕТАЛИ

У XVI веку не употребљава се само сребро, као један од племенитих метала, већ се за израду појединих предмета употребљава бакар, калај и бронза. Израда појединих предмета, на пример звона, престала је потпуно јер су Турци забрањивали њихову употребу. Али зато су и даље израђивани висећи свећњаци — хороси, који су почетком XVI века рађени потпуно по угледу на старе, средњовековне хоросе, а касније се по истом типу израђују дрвени, који су сликани или украшени интарзијом од кости. Ови дрвени хороси постепено замењују металне, чија је израда веома скупа. Хоросе по црквама у Херцеговини спомиње и народна песма и назива их „Богородичино коло“, јер је тај назив био одомаћен у народу. Испод Богородичиног кола изрицане су клетве, ако би неком било нешто украђено, па се не би могао наћи кривац. Тако је Богородичино коло у току XVI и XVII века добило свој пун култни значај.

Израђивани су разни свећњаци од кованог гвожђа, са декоративним мотивима гранчице и цвећа, а исто тако и оружје. Познати су фочански јатагани, интарзирани сребрном жицом, а њих већином израђују турски мајстори. Јатагани се производе још у Сарајеву, Мостару, Призрену и по македонским радионицама. Поред јатагана, турски мајстори израђују мачеве и сабље. Особито су биле познате сабље димискије, толико опеване у народној песми — сабља из Дамаска, криве и оштре, са урезаним натписима из Корана, а богато орнаментисане златном и сребрном жицом, постављеном у сам челик. У Призрену су прављени чувени ножеви, са богатим корицама у филигранској жици.

У Београду су ковачи израђивали предмете од кованог гвожђа: столове, столице, ногаре, клинове. Колико су београдски ковачи били чувени, потврђују путописци, који кажу да су нарочито свраћали у Београд да би се снабдели овим предметима.

Турци су нам донели и једну посебну технику, а то је обрада бакра. Сви предмети за свакодневну употребу којима су се служили у турским и српским кућама били су од бакра. Разне врсте тепсија, мање и веће, ибрике и чаше, прибор за јело, затим, мале, али скупоцене бакарне посуде за разна мирисна уља — све су то израђивали српски и турски мајстори. Та разнолика употреба бакарног посуђа ушла је веома брзо у домове наших људи, па радионице бакра налазимо скоро у свим тадашњим већим местима: Београду, Нишу, Кратову, Кривој Паланци, Приштини, Пећи, Призрену, Сарајеву, Мостару, Фочи итд. Како је ова техника и већина предмета дошла из Турске, то је и облик већине предмета био турски, а особито орнаментика. На бакарним тепсијама појављују се цветови лала, ружице кипариса, а исто тако наутова и пасуљева гранчица и руми орнаменат. Понекад се на овим посудама виде сцене лова, свечане гозбе и пир — све приказано веома вешто, лепо и живо. Турци су волели лепе ствари и особиту су пажњу поклањали предметима за свакодневну употребу. Наши људи, који су имали осећај за лепо, веома су брзо прихватили облике и орнаменат турског посуђа. Поред ибрика, израђују се сахани (сл. XIX), тенцери, ђугуми (сл. XX), ма-

њи тањири. Један западни путописац, описујући један дан пута са турским пашом преко наших крајева, каже да су Турци носили са собом разну посуђе које им је служило при обедима, и да не зна која је посуда била лепша од које.

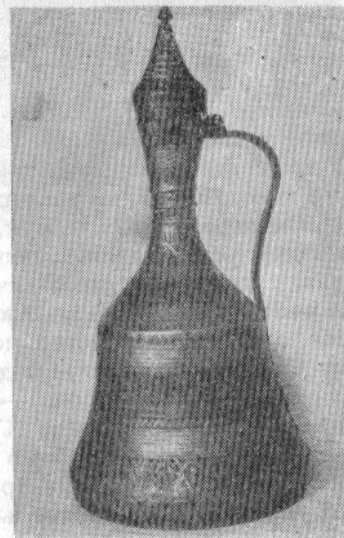
У Косовско-Метохијској Области, а тако исто и у Македонији, (сл. XXI—XXII), израђују се предмети од калаја. Због специфичног облика једне врсте посуђа која подсећа на чутуру, а у Македонији се назива павур (сл. XXI, XXII, XXIII) цео овај занат је називан павурџијски. Павури су посуде за ношење воде или уља, чевртастог облика, а понекад су имали и култни значај. Најпознатија радионица павура и калајних предмета била је у XVII веку у Ѓњилану.

Пре аустро-турских ратова и за време њих увозе се калајни тањири из Аустрије. Због њиховог једноставног облика и лаке израде, почињу да их раде и наши мајстори, али их декоришу турском орнаментиком. Употреба калајног и бакарног посуђа траје у крајевима под Турцима све до прве половине XIX века — до увођења порцуланског посуђа.

Српско златарство XVI-ог и XVII-ог века и други занати који се баве обрадом метала, имају свој одређени пут развоја. Иако су српски мајстори примали турске облике и орнаментику, ипак се у предметима дуго задржавају сред-

XIX — Сахан, XVIII век, Сарајево

XX — Ђугум, XVIII век, Сарајево

XXI — Павур, XVIII век

XXII — Бугум, XVIII век

њовековни облици и орнаменат. Из тога се ствара једна нова уметност; она у себи садржи старе и нове мотиве који се преплићу, а мајстори покушавају да из њих извуку нешто ново. Појединци златари из XVI и XVII века, као Петар Смедеревац, Кондо Вук, Дмитар, Аврамије Хлапович и низ других познатих и непознатих, стварају мала ремек-дела, у која уносе своја лична стремљења у тешким данима ропства под Турцима. Ако се узму у обзир прогони, убиства, одвођења у ропство, која су уследила одмах по доласку Турака, а и касније кад би се осетио и најмањи немир или отпор целог народа — њихови су радови још значајнији. Од друге половине XVII века почиње опадање српског златарства, условљено неповољним економским и политичким приликама. Централна власт се у турској државној управи губи. Наместо ње долази до постепеног расула, а то се одражава у самовољи појединаца, који намећу посебне порезе целокупном становништву, па и златарима. Тешкоће нарочито наступају почетком аустро-турских ратова, када су златаре одводили и убијали и Турци и Аустријанци. После пустошења које су изазвали ови ратови, мења се у потпуности економска структура занатлија

уопште, тако да то утиче на потпуну декаденцију српског златарства. Тако је крајем XVII века изумрло старо српско златарство, у исто време када изумире и стара српска ликовна уметност. Појединци златари почетком XVIII века копирају без великог успеха старије радове, израђују предмете у духу турског барока и постепено упадају у једно потпуно сивило, без инвенције и већег замаха.

XXIII — Котле, XIX век, Скопље

ОДАБРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, Л., *Старине манастира Лепавине*, Старинач 3—4, Београд 1894.
- Боровић—Љубинковић, М., *Налаз из Маркове вароши код Прилепа*, Музеји 2, Београд 1957.
- Боровић—Љубинковић, М., *Ризница Пећке патријаршије*, Гласник српске православне цркве IX, Београд 1946.
- Ђурчић, В., *Старинско оружје у Босни и Херцеговини*, Гласник Земаљског музеја XXXVIII, Сарајево 1926.
- Шкриванић, Г., *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.
- Fisković, Cv., *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, Staro-hrvatska prosveta III, Zagreb 1949.
- Fisković, Cv., *Umetnički obrt XV i XVI stoljeća u Splitu*, Zbornik Marka Marulića, Zagreb 1950.
- Гарашанин, М., Ковачевић Ј., *Преглед материјалне културе Јужних Словена*, Београд 1950.
- Ивић, А., *Стари српски печати и грбови*, Нови Сад 1910.
- Грујић, Р., *Старине манастира Ораховице у Славонији*, Старинач III, Београд 1939.
- Каталог Музеја примењене уметности, Београд 1951 — чланак М. Љубинковић — Ђ. Мано-Зиси, *Осврти о примењеној уметности*.
- Zlato i srebro Zadra*, katalog, Zagreb, 1951.
- Katalog izložbe Umetnička obrada metala naroda Jugoslavije*, I deo, predgovor I. Bach — B. Radojković, i bibliografija; II deo katalog, Beograd 1956—57.
- Kondakoff, N., *Geschichte und Denkmäler des byz. Emails*, Paris 1895.
- Кондаков, Н., *Памјатници христјанског искуства на Афону*, Санктпетербург 1902.
- Кондаков, Н., *Македонија*, Санктпетербург 1909.
- Ковачевић, Ј., *Прилози решавању постанка и развоја југословенског златарства и златарских производа у раном средњем веку*, Историјски гласник 3—4, Београд 1950.
- Ковачевић, Ј., *Средњовековна пошња балканских Словена*, Београд 1953.
- Kreševljaković, H., *Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za vreme osmanlijske uprave*, Zagreb 1927.

- Kreševljaković, H., *Kazanždijski obrt u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog Muzeja VI, Sarajevo 1951.
- Ковијанић, Р., — Слијепчевић, И., *Културни живот старог Котора*, Цетиње 1957.
- Lilek, E., *Die Schatzkammer der Familie Hranić, Mitteilungen aus Bosnia*, Wien 1894.
- Марић, Р., *Студије из српске нумизматике*, Београд 1956.
- Мирковић, Л., *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931.
- Мирковић, Л., *Црквене старине из Дечана, Пећи, Прасквице и Цетиња*, Годишњак Музеја Јужне Србије, Скопље 1937.
- Мирковић, Л., *Старине старе српске цркве у Сарајеву*, Београд 1937.
- Момировић, П., *Прилог проучавању сарајевских кујунџија*, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском влашћу, Сарајево 1955.
- Радјковић, Б., *Прилог проучавању уметничке обраде метала у Србији*, Београд 1953.
- Radojković, B., *Die künstlerische Bearbeitung des Metalles vom XI bis XVIII Jh.*, Beograd 1955.
- Симић, В., *Историјски развој нашег рударства*, Београд 1951.
- Скарић, В., *Старо рударско право у Србији и Босни*, Београд 1935.
- Валтровић, М., *Српске црквене старине на будимпештанској изложби*, Старинач II, бр. 4; III, бр. 1, 2, 3, 4; IV, бр. 2, 4.

Др БОЈАНА РАДОЛКОВИЋ

СТАРО СРПСКО ЗЛАТАРСТВО

САДРЖАЈ СВЕСКЕ БРОЈ 3

Увод

- I Рударство
- II Ковнице новца
- III Типови српског средњовековног новца
- IV Српско златарство од XII — XIV века

Увод

Социјални положај златара у средњем веку
Радионице
Уметничко златарство XIII и XIV века
Ковачи и ливци
Технике

- V Српско златарство XVI и XVII века

Социјални положај златара
Уметнички правци у српском златарству XVI
и XVII века
Златарске радионице код Срба
Други метали

1. Печат из 1405. године (II страна)

1. Напомена: 1888. године (11 страна),
2. Печат са портретима синова Вука Бранковића: Гргур, Ђурађ и Лазар

3. Реликвијар св. Јакова, рад домаћих
мајстора, XI век, поклон Божне жене
задарског приора Каже (1096. г.)
4. Попрсје св. Николе (друга половина
XIV века) рад сплитских мајстора.

4

3

5

5. Реликвијар (биста)
св. Силвестра, рад
Мелше и Грубше из
Котора, 1367. године

6. Которска пала, рад Јована из Базела
у заједници са домаћим мајсторима,
XV век

8. Которска пала — лево крило

6

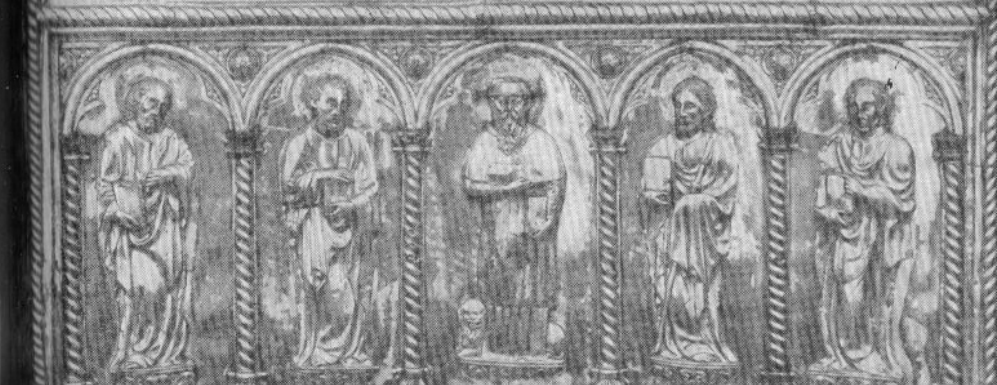
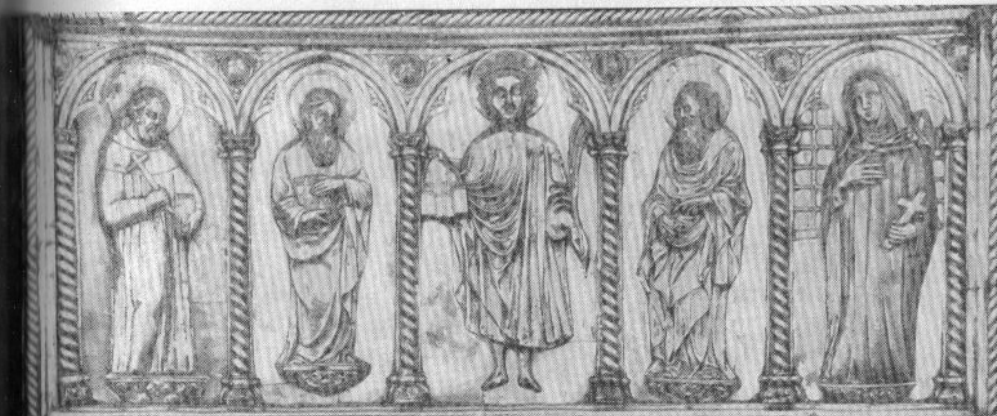
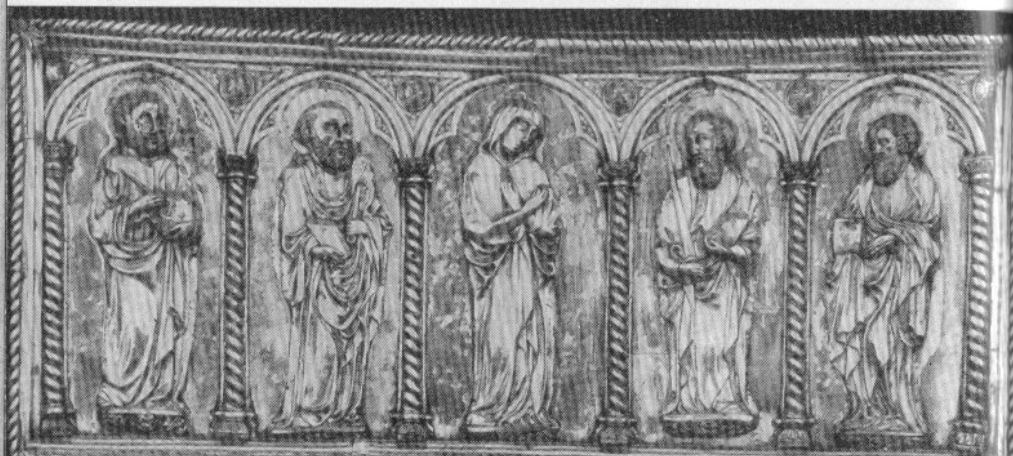

7. Богородица са дететом, рад сплитских
мајстора

9. Которска пала — десно крило

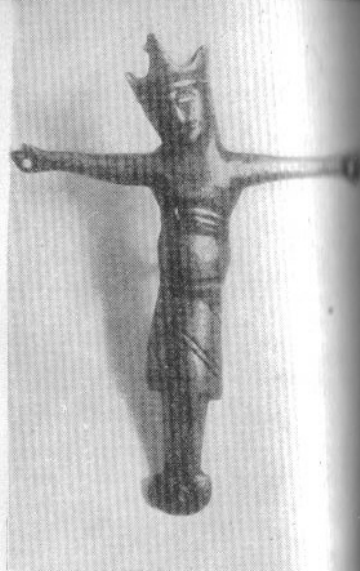
7

9

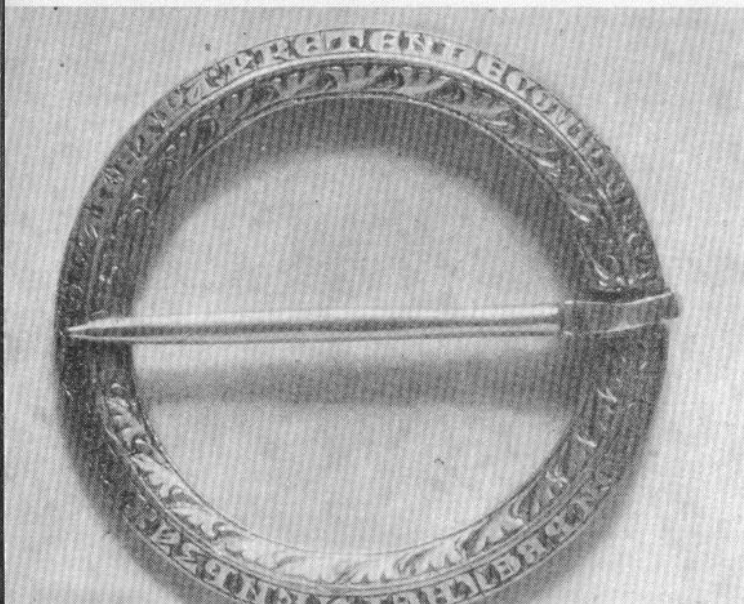
10

11

10. Златна плочица у византијском емајлу, крај XII века, донесена из Хиландара, Византија
11. Распеће ископано у околини Липљана, XII—XIII век, романски стил
12. Запон хумског кнеза Петра око 1234. године, домаћи мајстор

12

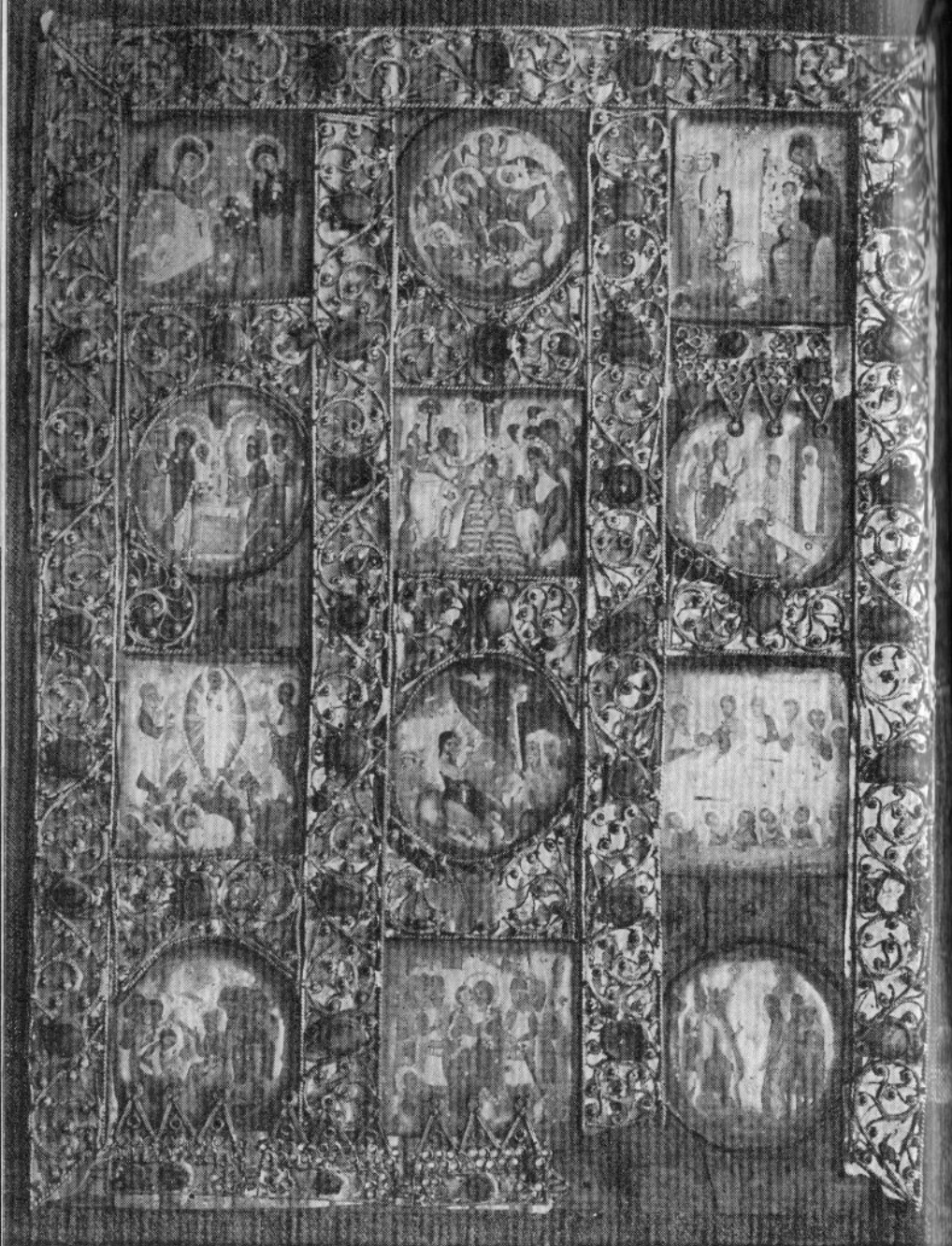
14

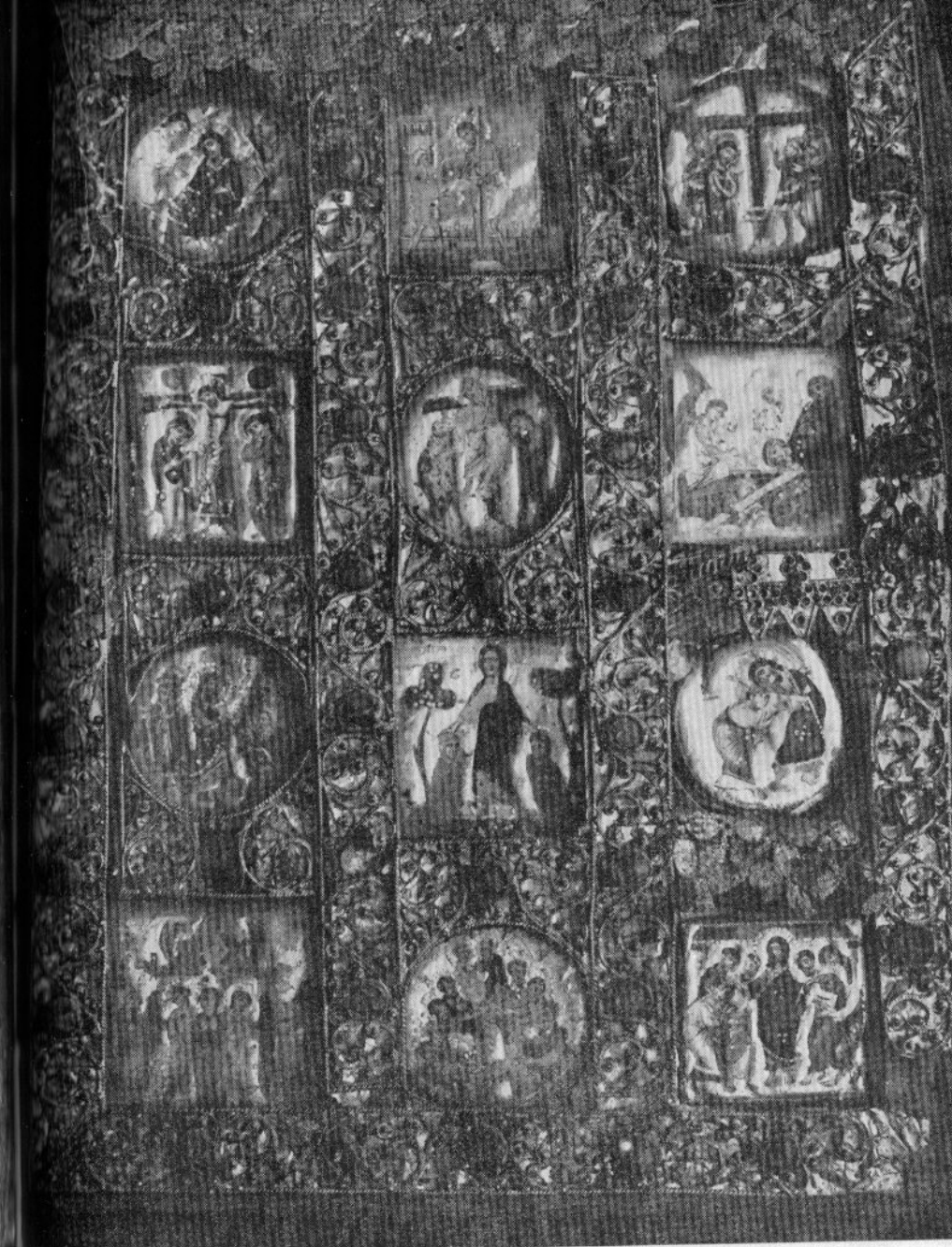
13

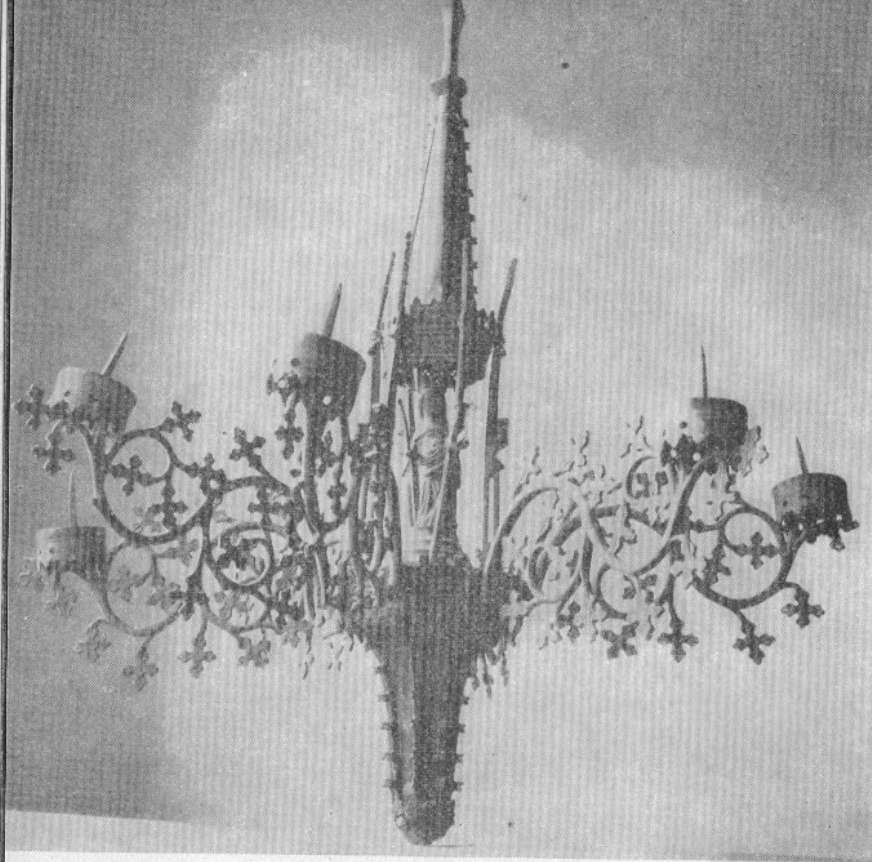
13. Минђуша ископана у околини Скопља, XI век, Византија
14. Детаљ са запона хумског кнеза

15. Диптих из Хиландара, XIII век

16. Диптих из Хиландара, XIII век

17

17. Свећњак из Дечана, рад фландријских мајстора, XIV век

18. Сребрна посуда ископана у Стобима, друга половина XIV века, домаћи мајстор

18

19. Прстен краљице Теодоре, прва половина XIV века

20. Детаљ са прстена краљице Теодоре

19

20

21. Прстен ископан у Новом Брду, друга половина XIV века
 22. Прстен са фигуром цара Константина и царице Јелене, XIV век
 23. Сребрни властелински прстен, друга половина XIV века

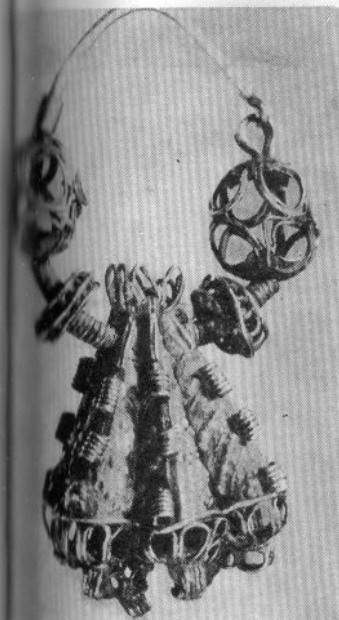
21

22

23

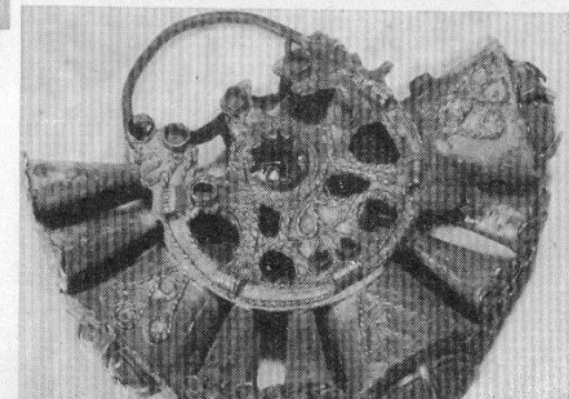
25

24

24. Наруквица из Маркове Вароши код Прилепа, XIV век
 25. Наушница нађена у Чачку, XIV век
 26. Наушница нађена у Марковој Вароши код Прилепа, XIV век

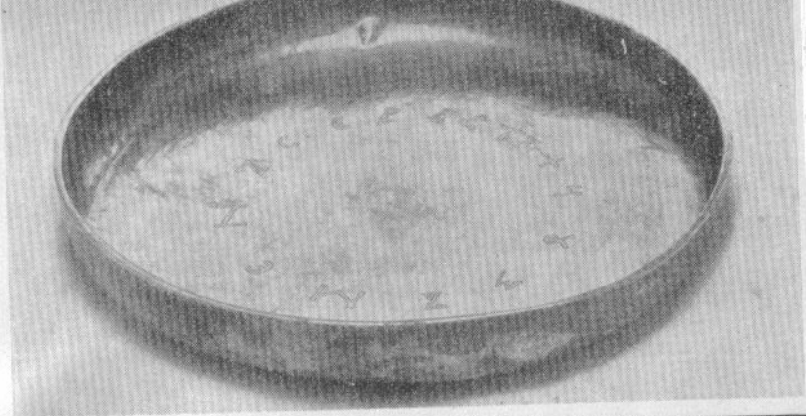
26

27

27. Кондир ископан у околини Гњилана, XV—XVI век
 28. Тањир Севаста Чузмена
 29. Детаљ једне дубровачке чаше, XV век
 30. Чаша митрополита Виктора, 1593. године

28

29

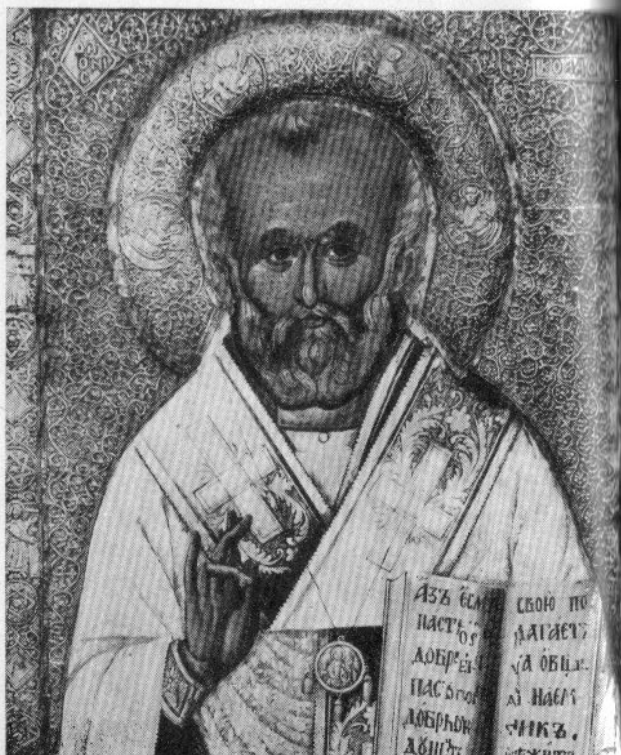

30

31

31. Реликвијар са светим ратницима, из оставе у Марковој Вароши код Прилепа, XIV век
32. Окована икона светог Николе из Охрида, XIV век

32

33

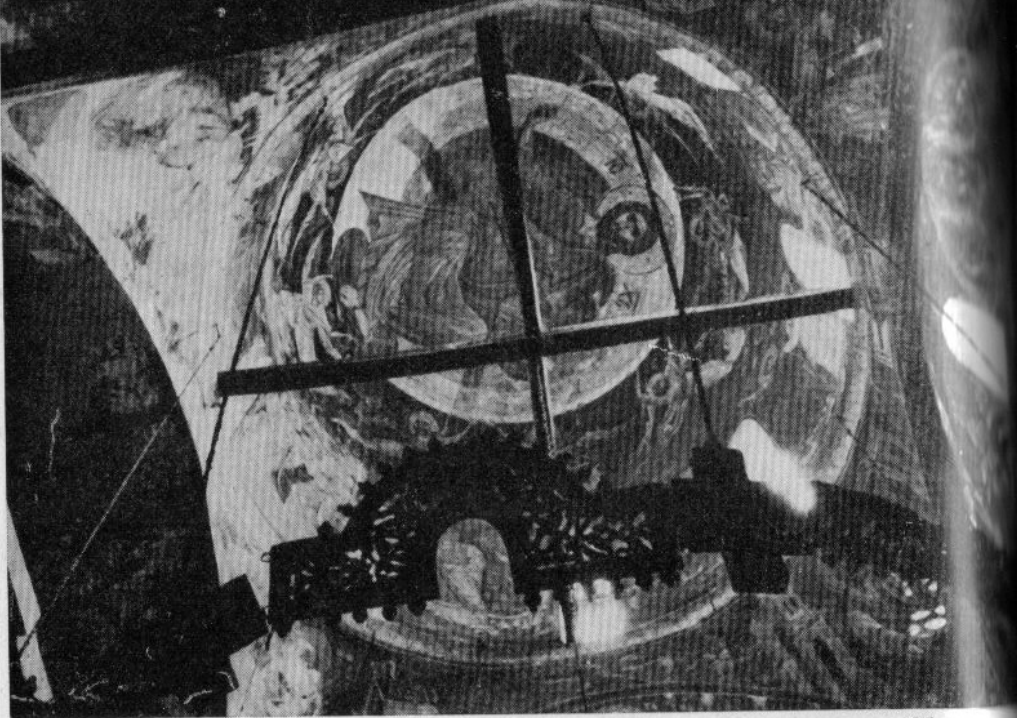

34

35

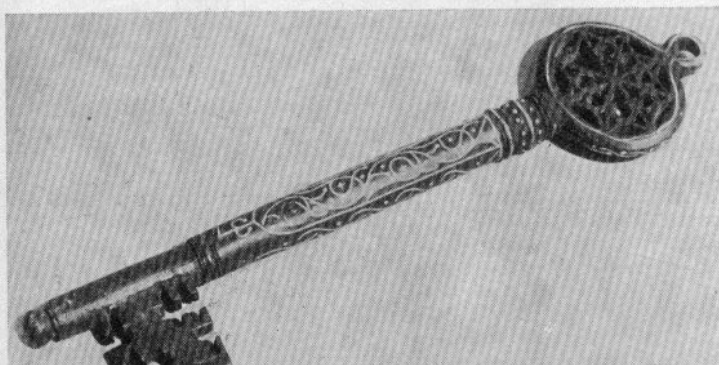

33. Крст — реликвијар браће Мусића из манастира Ватопеца (Света Гора), XIV век
34. Златан крст царице Јелене Палеогине, кћери деспота Драгаша Дејановића, XIV век
35. Друга страна крста

36

36. Део хороса из Дечана
37. Кључ, XVI век, Дечани

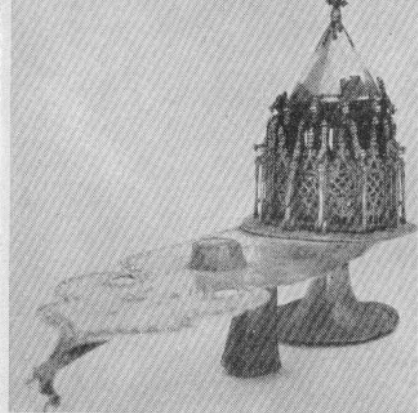

37

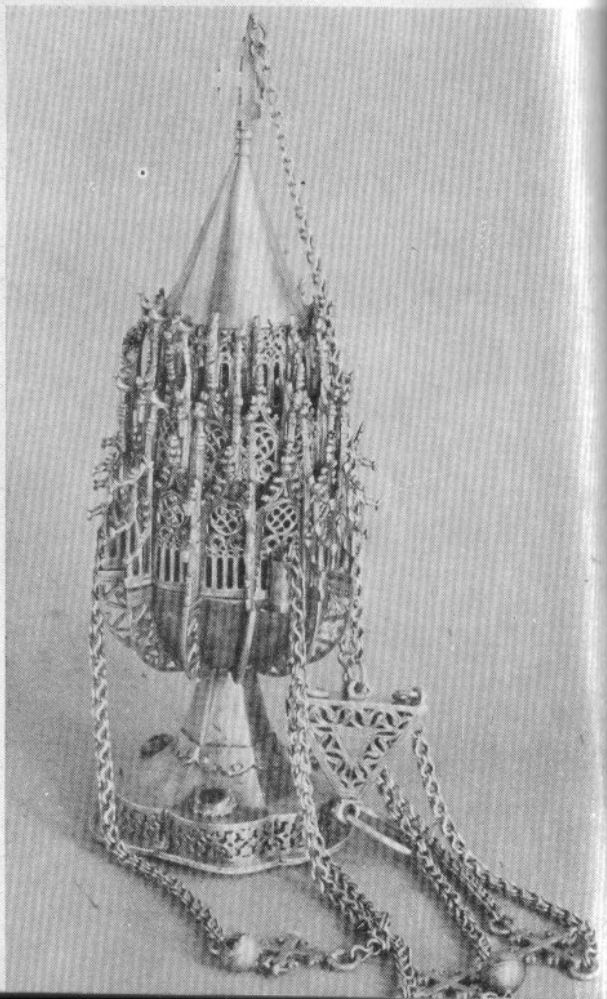
38

38. Посуда за топлоту, XVI век, цариградска царска
радионица — ризница Дечана

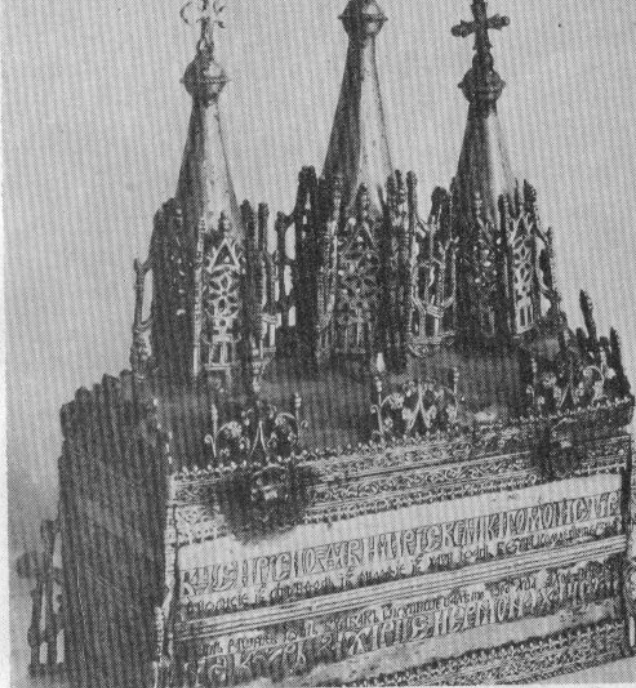
39. Кадиионица из ризнице Тројице код
Пљеваља, херцеговачка радионица XVI
век
40. Ручна кадионица из Пивског манастира,
херцеговачка радионица, XVI век

39

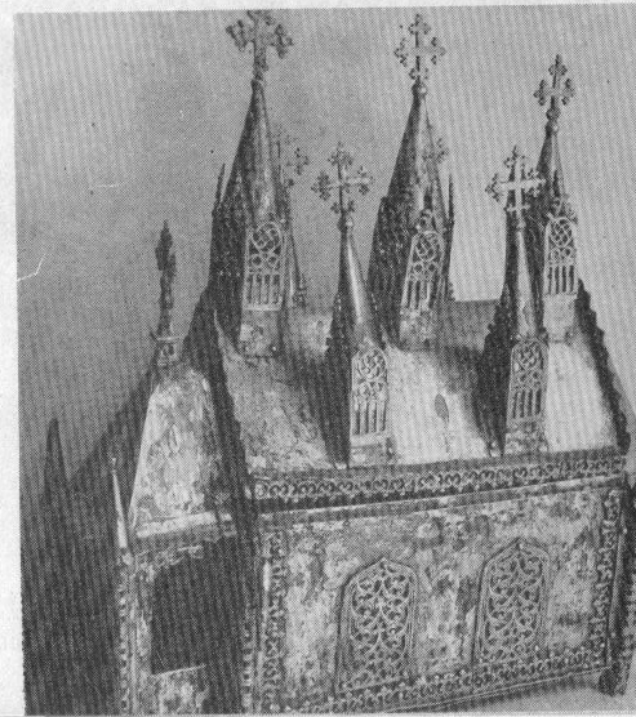

40

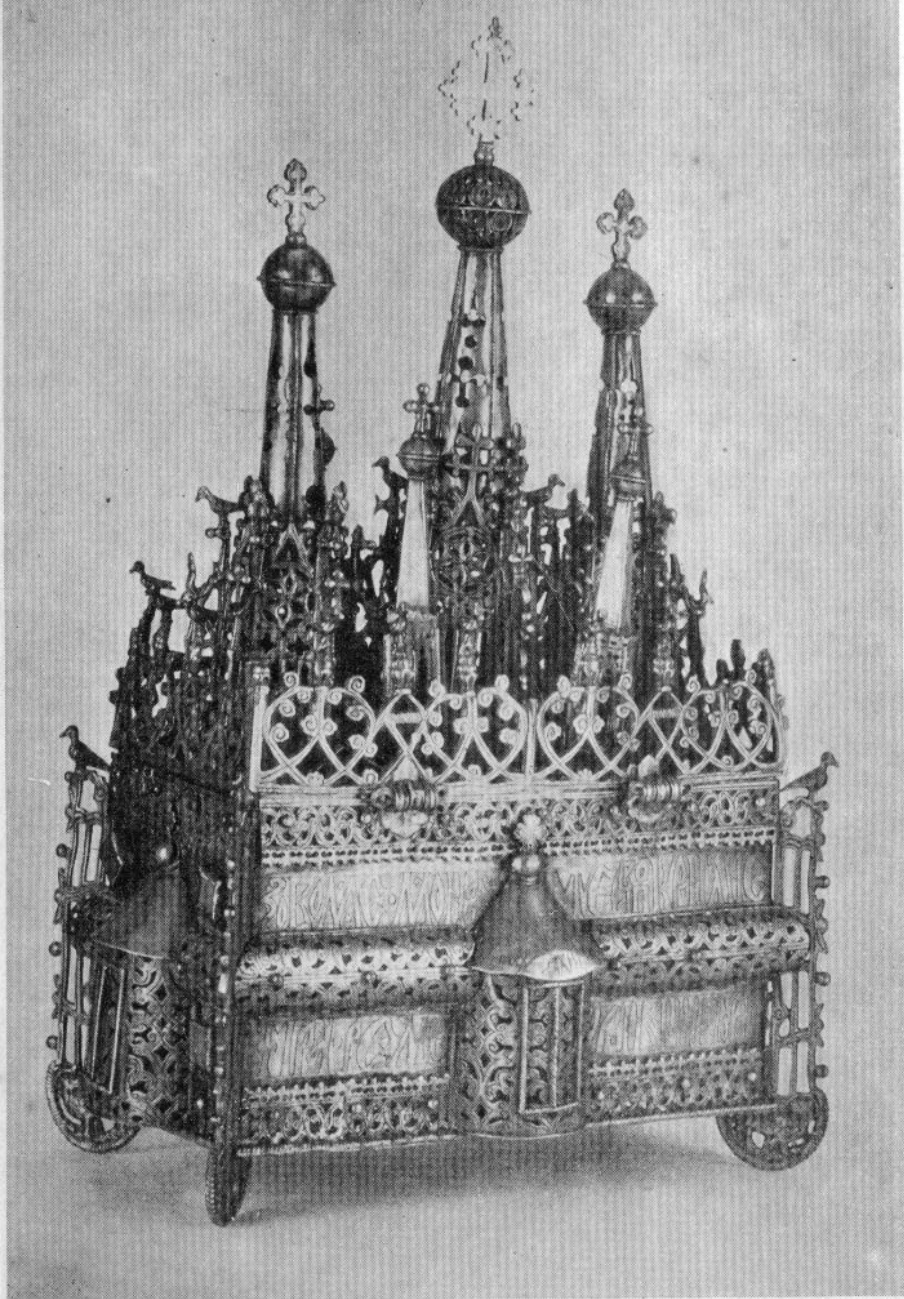
41. Кивот из манастира
Папраћа, 1586. го-
дине
42. Кивот рађен око
1620. године

41

42

43

43. Кивот, рад Аврамија Хлаповића, 1617. године

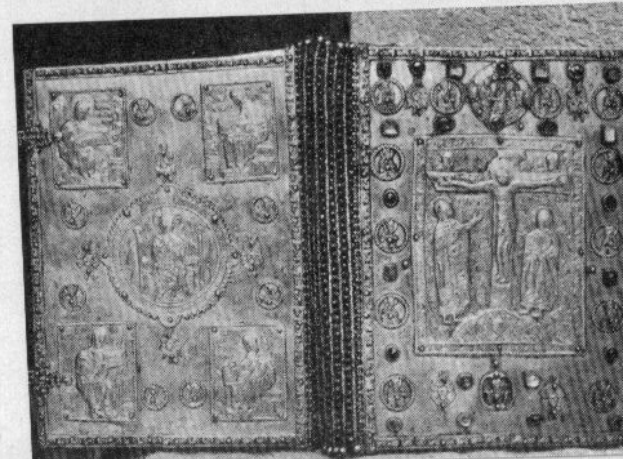
44

45

44. Оков јеванђеља из Пивског манастира, 1588. године — херцеговачка радионица
 45. Друга страна Пивског окова
 46. Оков јеванђеља из Пивског манастира, 1662—63. године

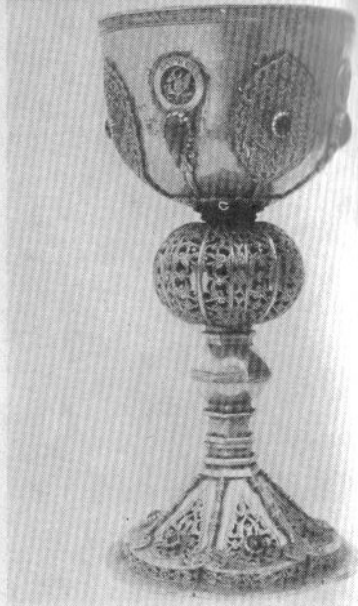
46

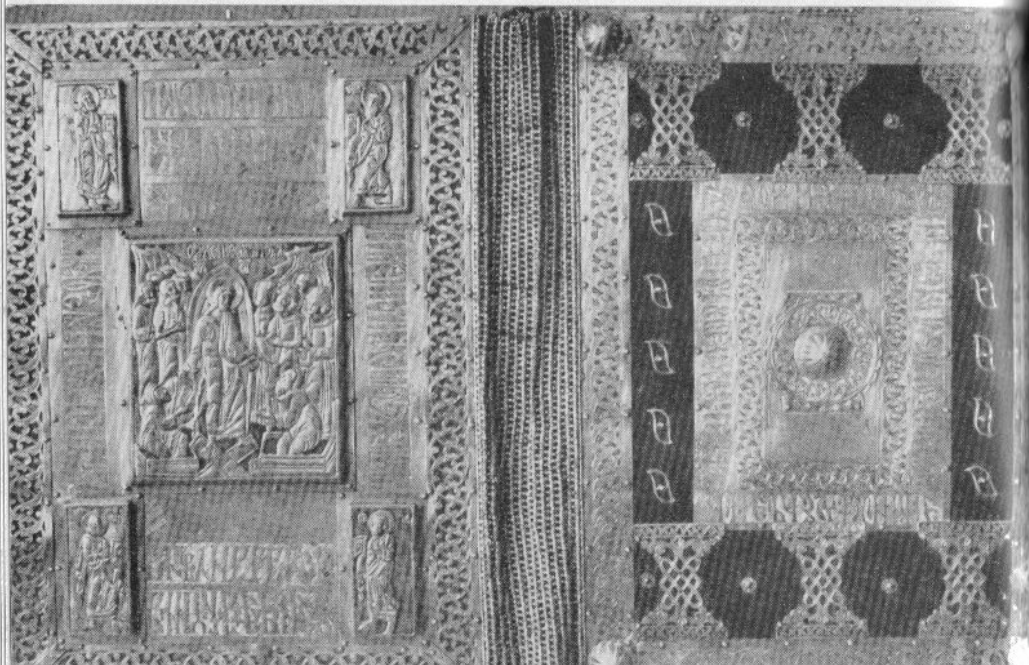
47. Путир из ризнице Пивског манастира, рађен 1590. године

48. Оков јеванђеља манастира свете Тројице код Пљеваља, XVI век, херцеговачка радионица

47

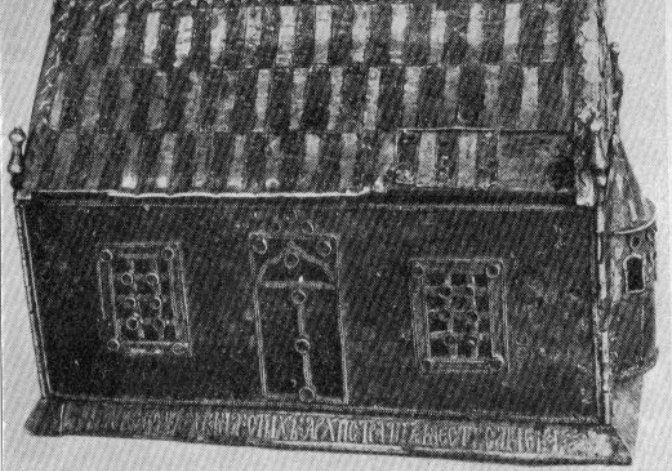

48

49

49. Путир из ризнице манастира Дечана, херцеговачка радионица, 1568. године

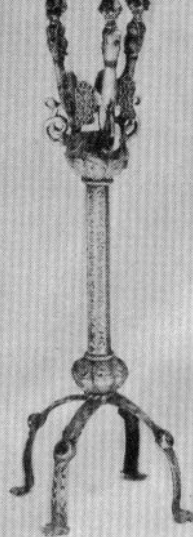

50

50. Кивот, рад сарајевске златарске радионице, XVII век

51. Оков јеванђеља из 1657. године, рад мостарске златарске радионице

51

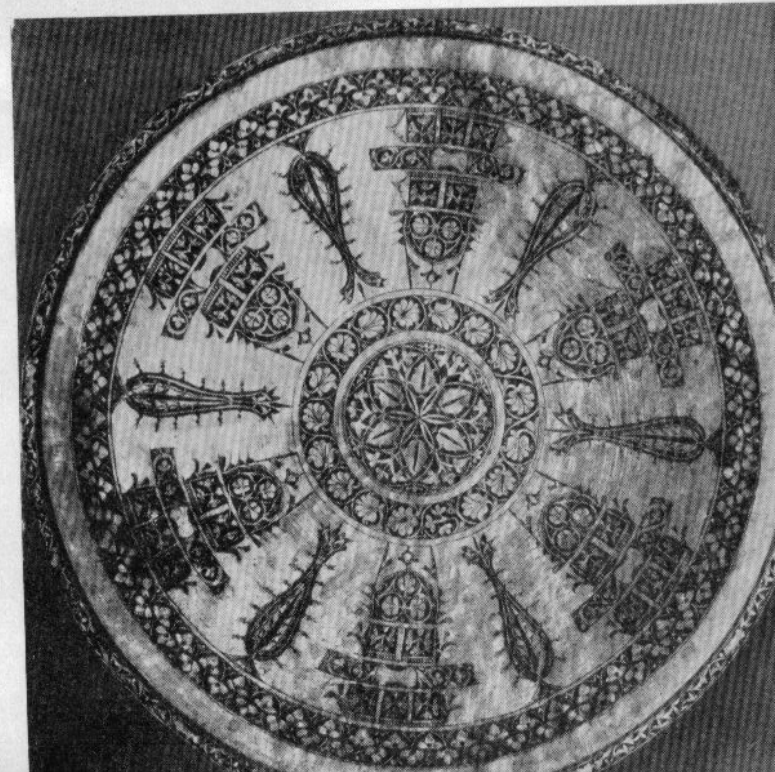

52. Трикир, рад златара Саве из Сарајева, XVII век.

53. Демирлија, рад сарајевске златарске радионице, XVII—XVIII век.

52

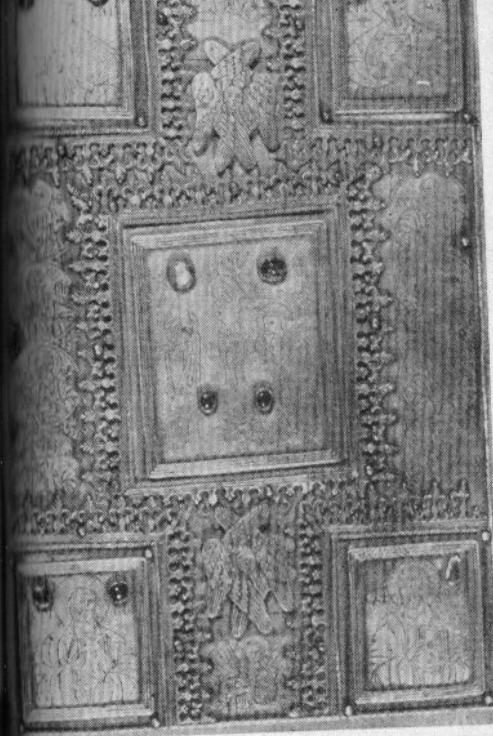
53

54

56

57

55

54. Оков јеванђеља београдске златарске радионице, XVII век
55. Наруквица, рад златара Лазе из Београда, XVII век
56. Оков јеванђеља, рад београдске златарске радионице, XVII век
57. Оков јеванђеља, рад београдске златарске радионице, XVII век

58. Кандило, рад Нешка Пролимлековића из Пожаревца, средина XVII века

59. Оков јеванђеља, рад Нешка Пролимлековића, златара из Пожаревца, XVII век

58

59

60

60. Тамјаница из Смедерева, 1523. године
61. Сребрна, позлаћена чаша, XVI век

61

62. Оксв јеванђеља, рад Петра Смедеревца из Беч-
керека, 1540. године

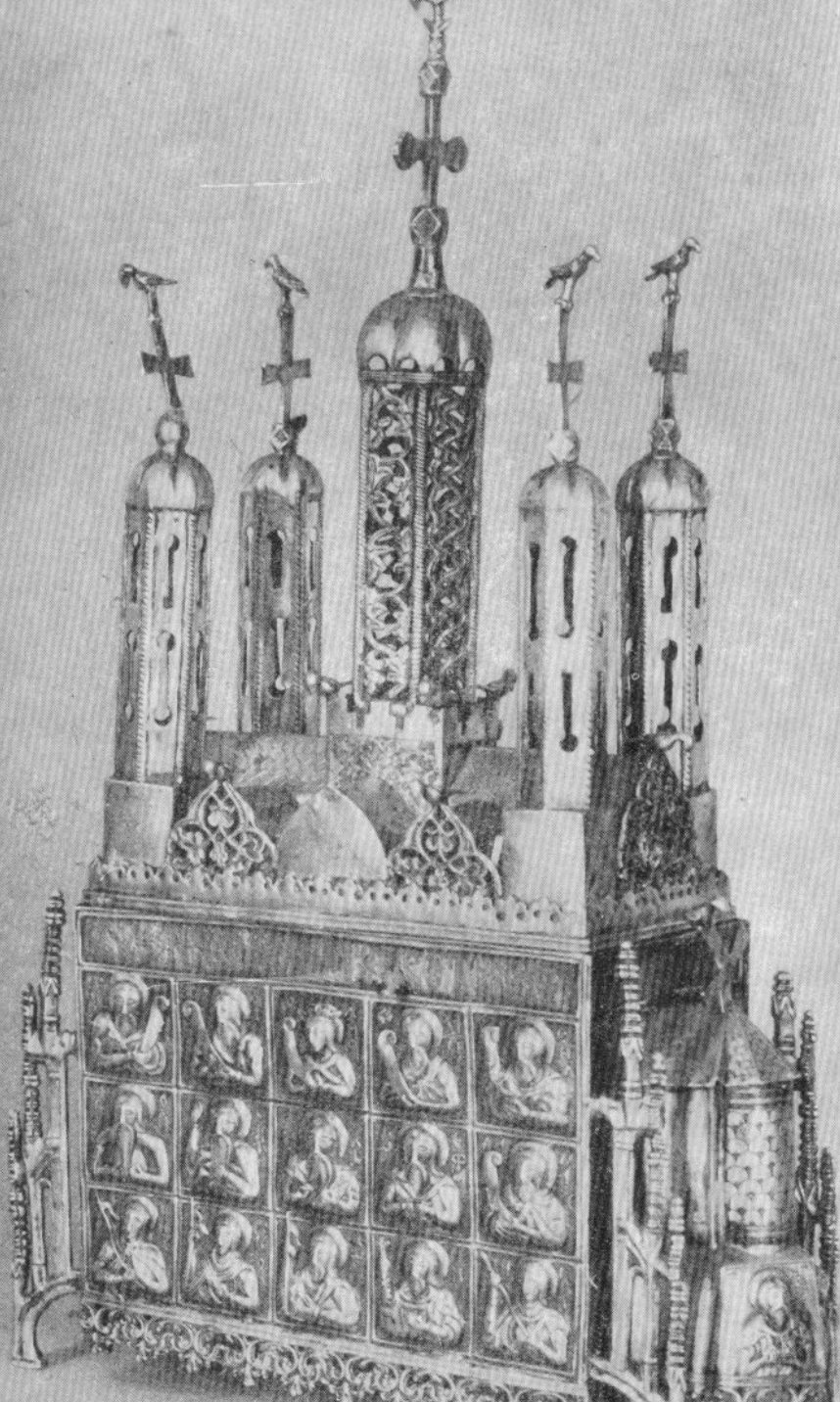
62

63

63. Детаљ са окова Петра Смедеревца

64. Кивот Дмитра, златара из
Липове, 1550—51. године
65. Деталј с кивота
66. Кивот Николе Недељко-
вића из Ђипровца, 1701.
године

67

68

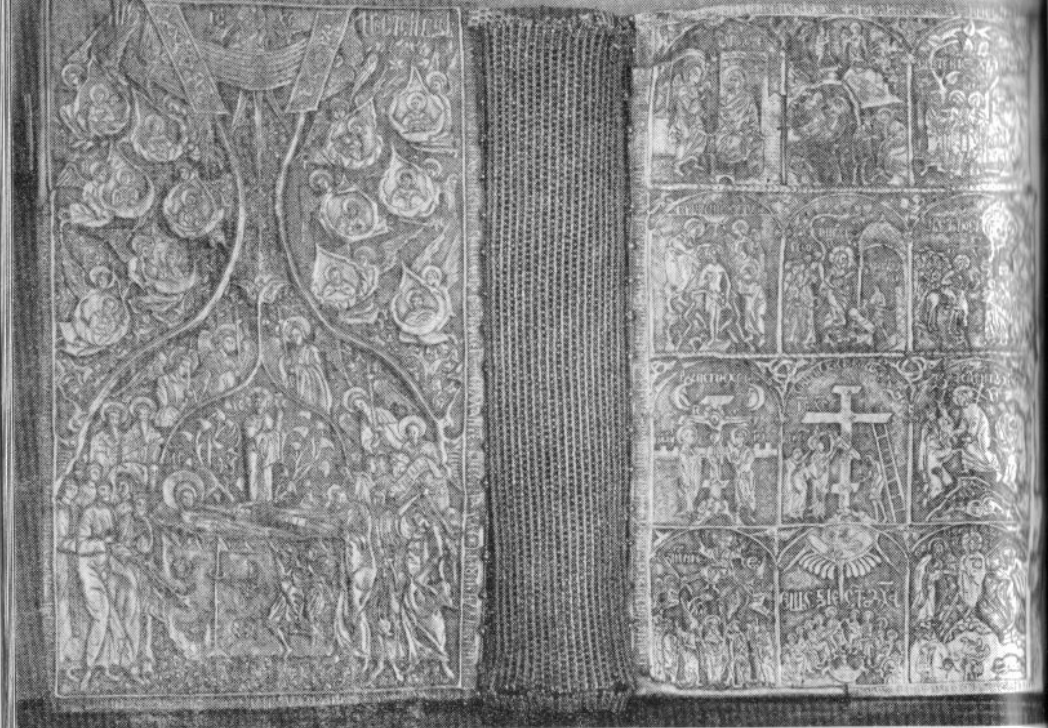

67. Рипида, рад златара Кондо Вука, 1570. године
68. Детаљ с рипиде

69

69. Рипида, рад златара Кондо Вука.

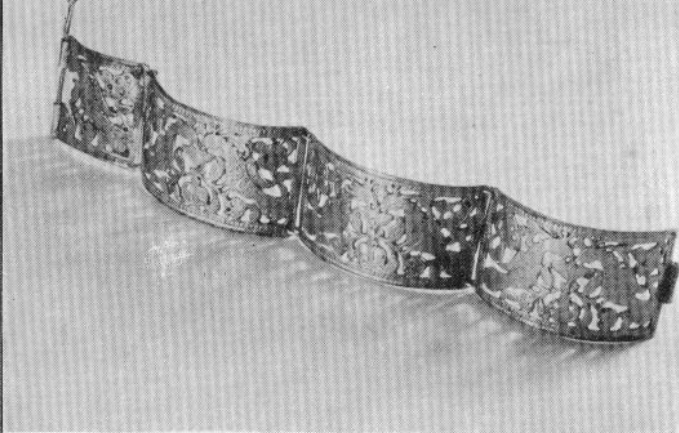
70

70. Оков јеванђеља, рад златара Кондо Вука, 1557.
године

71. Детаљ с окова Кондо Вука

71

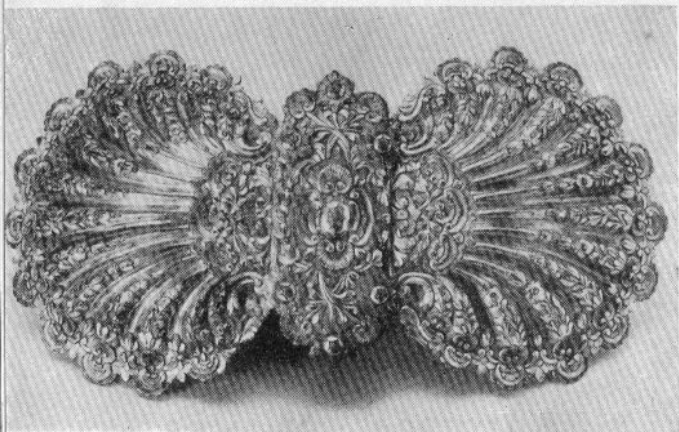

72

73

74

72. Наруквица, XVI век

73. Пафта, рад Мостарске радионице, XVIII век

74. Пафта, рад Мостарске радионице, XVIII век